

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

TOLVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE og ASTRID FRIIS

12. RÆKKE 1. BINDS 2. HEFTE

K Ø B E N H A V N

KOMMISSIONÆR: ROSENKILDE OG BAGGERS FORLAG

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1963

Den danske historiske Forenings bestyrelse

består af

professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. C. O. BØGGILD-ANDERSEN, Århus, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN, amanuensis, mag. art. SVEND ELLEHØJ og professor, dr. phil. ASTRID FRIIS.

Foreningen har udgivet:

- HISTORISK TIDSSKRIFT. 1.-6. bd. 1840-45. Udsolgt.
Nyt Historisk Tidsskrift. 1.-6. bd. 1846-56. - Bd. 3, 4 og 6 à 6 kr.
Historisk Tidsskrift. 3. række. 1.-6. bd. 1858-69. - Udsolgt.
4. række. 1.-6. bd. 1869-78. - Serien 30 kr.; bd. 1-5 à 6 kr. pr. bd.
5. række. 1.-6. bd. 1879-87. Bd. 5 og 6 à 6 kr. pr. bd.
6. række. 1.-6. bd. 1887-97. - Bd. 3-6 samlet 30 kr.; bd. 4-6 à 6 kr. pr. bd.
7. række. 1.-6. bd. 1897-1906. - Serien à 40 kr.; bd. 2-6 à 6 kr. pr. bd.
8. række. 1.-6. bd. 1907-17. - Serien à 50 kr.; bd. 1, 2 og 4-6 à 8 kr. pr. bd.
9. række. 1.-7. bd. 1917-29. - Serien à 75 kr.; bd. 2-7 à 12 kr. pr. bd.
10. række. 1.-6. bd. 1930-44. - Serien à 90 kr.; bd. 3-6 à 15 kr. pr. bd.
11. række. 1.-6. bd. 1945-62. - Udsolgt som serie; bd. 2-5 à 30 kr. pr. bd.
C. MOLBECH: Historiske Aarbøger. 1.-3. Del. 1845-51. (Udsolgt).
— Historisk-biographiske Samlinger. 1.-3. Hefte. 1847-51. (Udsolgt).
J. P. F. KØNIGSFELDT: Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. 2. omarb. udg. 1856. (Udsolgt).
N. M. PETERSEN: Bidrag til den danske Litteraturs Historie. I-VI. 1853-64. (Udsolgt).
H. G. GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535-1700. 1861. (Udsolgt).
FR. HAMMERICH: Den hellige Birgitta og Kirken i Norden. 1863. (Udsolgt).
O. VAUPELL: Kampen for Sønderjylland 1848-50. I-III. 1863-67. (Udsolgt).
H. F. RØRDAM: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1.-3. Del, samt Aktstykker. 1868-77. (Udsolgt).
JOH. C. H. R. STEENSTRUP: Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801-1863). 1899. (Udsolgt).
VILH. LORENZEN: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede. 1921. (Udsolgt).
Festskrift til Kristian Erslev. 1927. 12 kr.
ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931.
JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. Udgivet i Anledning af Joh. Steenstrups 90aarige Fødselsdag. 1934. Nedsat pris 2 kr.
KR. ERSLEV: Historiske Afhandlinger. I-II. 1937. (Udsolgt).
A. D. JØRGENSENS Breve. 1939. Nedsat pris 6 kr.
HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrifts 1.-10. Række, IV. Bind. 1939. 4 kr.
ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943.
HENRY BRUUN: Dansk Historisk Bibliografi 1943-1947. 1956. 25 kr.

Om studiet af vore danske voldsteder

AF

VILH. LA COUR

I 1949 offentliggjorde dr. *Vilh. Lorenzen* i »Fortid og Nutid«¹ en lille afhandling, »Vore middelalderlige Voldsteder«, der havde præg af en programartikel. Intet under. Det fuldt videnskabelige studium af disse mindesmærker var netop ved at komme i gang, og det var Lorensens brændende ønske at være med blandt pionererne. På en måde fik han også sit ønske opfyldt; men han hæmmedes ved, at han ikke kom til at deltage i arbejdet ude i marken, enten dette nu omfattede opmålinger eller gravninger, og han fik kun perifert gjort sig bekendt med sideløbende undersøgelser i udlandet, som havde betydning for opfattelsen af vore hjemlige anlægstyper. Hvad han i årenes løb fik samlet en del materiale til var hovedsagelig den historiske side af problemerne. I den henseende havde hans disputats i 1921, »Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarh.«, givet ham frugtbare impulser, selv om de stort set begrænsede hans studiefelt til det opgivne tidsrums bygninger og jordvirker. Den mængde af voldsteder, som ikke omtaltes i skrevne kilder, og hvor arkæologien derfor måtte være eneste vejleder, kom sjældent med i hans redegørelser og opfattedes i hvert fald af ham uden forsøg på opbygningen af en relativt sikker typologi.

Fra første færd havde man hos os som andetsteds af gode grunde behandlet disse monumenter både ud fra et arkæologisk og ud fra et historisk synspunkt. Et samspil mellem de to nævnte

¹ Anf. st., s. 1-7.

discipliner var nødvendigt; men den videnskabeligt arbejdende arkæologi lå endnu i sit svøb, og den for os så selvfølgelig kildevurdering var endnu ikke blevet eneherskende. Man levede i romantikkens tidsalder, så poesi og fantasi blev ikke narret for deres skålpund, når studiets resultater publiceredes.

Alt længst i Støv og Grus sank Borgen hen;
men af Ruinerne, som stod tilbage,
saa huldt Kjærminden hæved sig igjen
i Farveskjæret af de svundne Dage.

Det var *Vedel Simonsen's* ord i tilegnelsen af »Borgruiner« (1813) til Frederik VI. Naturligvis måtte under disse omstændigheder den historiske side af sagen blive det overvejende element i hans borgværk. I en afhandling om Gurre og Hjortholm¹, hvor sagnene om Tovelille var hovedemnet, fyldte den historiske redegørelse for de to borge ca. 54 sider, den arkæologiske kun halvt så meget. Bedre balance fandtes dog i andre af tidens publikationer. Både i apoteker *Burman Beckers* »Efterretninger om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmerne« (1830–32) og i pastor *Carl Hansens* »Danske Ridderborge« (1832) spillede beskrivelsen af mindesmærkerne en væsentligere rolle. Men endog hvor omfattende gravninger havde fundet sted, så der virkelig forelå et arkæologisk materiale at arbejde med, var det den historiske fremstilling, som dominerede. Det gælder 1840 den unge *Kall Rasmussens* »Efterretninger om Gurre Slot i Siælland«², hvor forstråd Biørnsens gravninger, begyndt i 1832, fik en meget sparsom plads tildelt, og det gælder 1851 geheimearkivar *Wege-ners* »Om Udgravningen af Asserbo og Søborgs Ruiner«³, hvor Frederik VII's gravninger måtte nøjes med 28 sider, medens den historiske indledning fyldte 78. Forholdet kunde ikke være noget andet: den historiske disciplin var gammel i gårde, og i sammenligning med den var den arkæologiske kun for en parvenu at regne.

¹ Antiq. Tidsskr. 1846–48, s. 261–341.

² Hist. Tidsskr. 1. r. I, s. 467–87.

³ Ann. f. nord. Oldk. og Hist. 1851, s. 215.

Alligevel forelå der allerede i det 18. årh. en række til dels værdifulde beskrivelser af voldsteder, medtagende rub og stub, hvad man af den art havde lokal viden om ude i sognene. Det var de *mange indberetninger* fra sognepræster og andre, hvorpå *Pontoppidan* og *Hoffmann* byggede meddelelserne i »Danske Atlas«. Efter nedsættelsen af Oldsagskommissionen (1807) modtog denne flere »Promemorier«, hvori voldsteder var emnet, og et uddgivet værk af læreren *Rasmus Henrik Kruse*: »Nørre-Jyllands Mærkværdigheder« (1841) indeholdt — sammen med adskilligt andet — en række beskrivelser, grundplaner og situationstegninger af jyske borganlæg, som den dag i dag giver os brugbare vink. I hele denne trykte og utrykte litteratur var det monumentet selv, der udgjorde hovedsagen. At historie og sagn, knyttede til de enkelte anlæg, ikke blev forbigået, er en selvfølge; men det var dog fortrinsvis de enkelte lokaliteters »antikvariske« interesse, der var indberetningernes og beskrivelsernes emne. Endnu gav man sig imidlertid kun i yderst få tilfælde af med omhyggelige opmålinger — som f. eks. af Gurre og Søborg. Man nøjedes med at tegne et kroki af voldstedet, afskridtede det eller tog enkelte hovedmål, og en virkelighedstro opfattelse af, hvad der indtil da var levnet, får vi derfor kun undtagelsesvis.

Da Nationalmuseet (for at bruge det nuværende navn) i 1873 satte systematiske *herredsundersøgelser* i gang, var det denne linie, der blev videreført, hvad voldstederne angik. Indberetningerne var så at sige rent antikvariske. Man tilsigtede alene en registrering med gennemgående meget kortfattede beskrivelser af hvert enkelt monument, og de ledsagende opmålinger adskilte sig ikke stort fra den foregående tids. Ud over en primitiv måling nåede man ikke. Tilsammen danner alligevel dette materiale et anseeligt corpus monumentorum; men dets væsentligste betydning beror på, at det har sat eftertiden på en lang række spor — har vist os, hvad der for henved hundrede år siden var bevaret, og hvor allerede den gang voldsteder, som nu er totalt udslettede, endnu var kendelige i terrænet.

Derfor blev herredsundersøgelserne udgangspunktet for den systematiske undersøgelse af samtlige landets borganlæg, som

Nationalmuseet satte i værk omkring sidste århundredskifte under ledelse af *P. Hauberg*. Opgaven var blevet at samle materiale til et fuldstændigt dansk voldstedsværk; men kun Sjælland, Låland-Falster og to nørrejyske amter nåede at blive gennempløjede, inden arbejdet standsedes. Værket kom derfor aldrig ud. Havde det set lyset for henved 40 år siden, vilde det på ingen måde have tilfredsstillet nutidens krav.

Det skyldtes ikke, at Hauberg nøjedes med løse krokier eller opmålinger, som man havde gjort det i 1870'erne og 1880'erne. Han lagde tværtimod vægt på den nøjagtigst mulige måling, benyttede andre tekniske midler end forgængerne, fotograferede — ikke altid lige godt — anlæggene og gjorde i beskeden grad brug af nivellement. Men opmålingsresultatet led af en væsentlig mangel: alle skråninger anskueliggjordes på plantegningen ved den traditionelle »bjergsignatur«, som i følge sin hele karakter gav en subjektiv opfattelse af anlæggets enkeltheder frit spillerum, og som navnlig umuliggjorde en nogenlunde rigtig gengivelse af næsten udviskede partier. Ikke sjældent lod Hauberg sig derfor — navnlig i de første år — forlede til at tegne en rekonstruktion af anlæggets grundplan i stedet for en nøgtern gengivelse af dets daværende tilstand. Og alligevel opnåedes i flere henseender værdifuldt resultat. Slet og ret den omstændighed, at det enkelte sted ikke var genstand for et flygtigt besøg, men at han og hans medhjælper ofte måtte opholde sig dagevis på det, inden arbejdet afsluttedes, skabte en fortrolighed med dets detaljer, som kom den skrevne beretning til gode.

Efterhånden var tillige enkelte betydningsfulde gravninger blevet udført, f. eks. på Vordingborg, Hammershus og Lilleborg, de to sidstnævnte steder ligeledes under Haubergs ledelse. Og disse gravninger blev fortsat i de følgende årtier, da arkitekt *C. M. Smidt* var museets drivende kraft på dette specielle felt. Han afsluttede gravningerne på Gurre og Søborg, på Vordingborg og Kalø, medens andre overtog undersøgelsen af Hjortholm, Boringholm, Halkær, Hindsgavl, Absalons borg i København, Rugtved og flere andre borganlæg. Men det var spredt fægtning. Hver enkelt gravning havde sin forudsætning og sit

mål i sig selv. Den var ikke et led i et planlagt stort hele. Og hovedopgaven opfattedes hvert enkelt sted som den at få de bevarede bygningsrester klarlagt, medens forsøg på at nå til en forståelse af jordvirkerne oftest kom i anden eller tredje række. Bygning og jordvirke udgør imidlertid overalt en enhed. Det ene kan ikke forstås uden et tilsvarende nøje kendskab til det andet. Navnlig kan man ikke uden indgående viden om dette samspil nå til opstillingen af en tilfredsstillende typologi. Den samlede planløsnings afgørende betydning fandt sit mest overbevisende udtryk i *Poul Nørlunds* behandling af Trælleborg efter hans gravninger her i 1934–42¹, i *C. G. Schultz'* kortfattede redegørelse for gravningerne på Agersborg i 1945–51² og i *Olaf Olsens* lille hefte om Fyrkat-gravningerne 1950–58³. Ingen vilde have forstået disse anlæg uden at lægge samme vægt på jordvirke og hustomter.

Men rækken af større og mindre kongelige anlæg kom dog først til at stå i det rette lys, når der også blev taget hensyn til stedernes almene historie. I Smidts mange afhandlinger som i de øvrige fremkomne publikationer kombineredes derfor den grundlæggende arkæologiske forskning med historiske tilbageblik. Tiden havde imidlertid byttet rollerne om siden romantikkens dage. Nu var det arkæologien, som dominerede på historiens bekostning. I intet tilfælde fandt en dybtgående historisk undersøgelse sted jævnsides med den arkæologiske. Man fastslog kun de historiske hovedtræk og ofrede detailstudiet på det materiale, som spaden havde bragt for dagens lys. Sådan formede i store træk studiet sig indtil det øjeblik, da Nationalmuseet omkr. 1950 atter tog den tanke op, at få et samlet voldstedsværk publiceret med redegørelser for alle danske borganlæg fra oldtid og middelalder.

Da museet overdrog dette arbejde til *Hans Stiesdal* og mig, stilledes vi over for spørgsmålet, hvorledes styrkeforholdet mellem det arkæologiske og det historiske materiale skulde fordeles

¹ Nord. Fortidsm. 4. r. I (1948).

² Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1949, s. 91–108.

³ Nationalmuseets blå Bøger (1959).

i det kommende værk. Stiesdal havde ansvaret for det tekniske arbejde ved opmåling og fotografering i marken, jeg for eventuelle prøvegravninger og for bearbejdelsen af både det arkæologiske og det historiske stof. Til syvende og sidst måtte det derfor blive mig, som fik ansvaret for den førnævnte fordeling; men selvfølgelig konfererede vi indbyrdes om dens løsning og så til en begyndelse ret forskelligt på sagen. Vilde, fremhævede Stiesdal, omfattende historiske undersøgelser have naturligt hjemme i en museal publikation, hvor monumentet dog afgjort måtte være hovedsagen? Jeg var af den opfattelse, at hvad der var tilgængeligt i værker som f. eks. *Trap* eller »*Danske Slotte og Herregårde*«, punkt for punkt måtte kontrolleres, hvilket i virkeligheden forudsatte, at hele det diplomatariske materiale blev taget op til ny behandling. Derved vilde ikke alene eventuelle fejl i tidligere fremstillinger kunne rettes, men højst sandsynligt vilde man — f. eks. vedrørende dateringer — kunne nå til resultater, som direkte eller indirekte vilde have betydning for opfattelsen af det arkæologiske materiale. Måske byggede jeg mere på et skøn, en ubestemt formodning, end på egentlig viden; men i hvert fald godtgjorde udarbejdelsen af første bind, *Tisted amts voldsteder* (1957), at mit skøn viste sig begrundet, hvilket vil træde endnu tydeligere frem i det kommende bind, *Hjørring amts voldsteder*, og i det næstfølgende, *Frederiksborg amts voldsteder*, utvivlsomt vil komme til at ligge helt klart. Det arkæologiske og det historiske stof er blevet sidestillede som lige betydningsfulde led i værket, og den plads, de hver for sig indtager, afhænger udelukkende af omfanget af det materiale, der har stået til rådighed. Jeg skal fra forarbejdet til det frederiksborgske amtsbind fremdrage tre eksempler på denne dobbelte — arkæologisk-historiske — behandlings betydning for problemernes løsning.

Oppe i Grønholt sogn (Lyng-Kronborg herred) ligger et voldsted, navnløst, bestående kun af en lille firsidet, kunstigt opført bank, omgivet af en grav. Banken blev i 1851 hensynsløst gennemgravet på Frederik VII's ordre, uden at der gjordes

nogetsomhelst notat vedrørende dens opbygning, hvad man på det tidspunkt ikke tillagde nogen vægt. Hverken murrester eller løsfund kom for en dag. Anlægget opmålt i 1884 af Vilh. Boye og E. Rondahl, i 1900 af P. Hauberg, og en retablering af banken fandt sted i 1936-39 under tilsyn af Hugo Matthiessen. Ved denne lejlighed oprensedes tillige gravene, hvorved enkelte fund kom for dagen, men intet, der kunde tjene til datering af anlægget.

En tidsfæstelse mente man imidlertid at kunne basere på to kongebreve af henholdsvis 22. oktbr. 1194¹ og 31. marts 1196², daterede Gronolt, Grunolt. Ud fra dem måtte man »antage, at borgen eksisterede allerede dengang«³. Voldstedet opfattedes herefter som et kongeligt anlæg fra sidste halvdel af det 12. årh.

Dateringen var dog egnet til at vække tvivl, i første række af *arkæologiske* årsager. Den anvendte motte-type var nemlig identisk med den type af »herremands-motter«, der sandsynligvis først blev gængs hos os i sidste halvdel af det 13. og første halvdel af det 14. årh. Var dateringen rigtig, måtte typen altså have været benyttet længe forud i enkelte kongelige anlæg, inden den — hundrede til halvandet hundrede år senere — »genspejledes« i adskillige af landets adelsanlæg⁴. På forhånd kunde denne mulighed ikke afvises — der findes faktisk kongelige motter, som må høre endog det 12. århundredes første halvdel til; men endnu var man ikke klar over den typologiske forskel mellem disse ældre motter og de langt yngre, en forskel, som gør betegnelsen »genspejling« for de yngres vedkommende mindre heldig.

Da Frederiksborg-bindet af Danske voldsteder forberedtes, og det samlede middelalderlige diplomstof, der angår Grønholt, blev gennemgået, viste det sig, at den gængse datering heller ikke i *historisk* forstand havde noget grundlag at hvile på. Grøn-

¹ Thorkelin Dipl. A-M., I, s. 67. Om brevet se *P. F. Suhm*: Hist. af Danm. VIII (1806), s. 323 f. Iflg. velvillig meddelelse af magister *Skyum-Nielsen* må brevet anses for ægte.

² SRD. VII, s. 323.

³ *Trap*: Danmark. I. 1 (1958), s. 126. Sml. Frederiksborg Amts hist. Årb. 1951, s. 17 (*Vilh. la Cour*).

⁴ Danske Voldsteder. Tisted Amt (1957), s. 17 (*Vilh. la Cour*).

holt var i sidste halvdel af det 12. årh. slet ikke i kongelig besiddelse. Et af årene mellem 1158 og 1160 havde kong Valdemar tilskødet Esrum kloster (det senere forsvundne) Stenholt, og iflg. skødebrevet gik Stenholtgodsets østgrænse *»vsque ad viam, que circuit Grønholt versus orientem«*¹. Grønholt var på de to kongebrevs tid klostergods. At brevene var udstedte i Grønholt — hvilket jo i sig selv ikke sagde, at udstedelsen havde fundet sted på nogen borg — måtte bero på, at de kun drejede sig om rettigheder, som kongen tilstod klosteret, eller som skyldtes dettes egenskab af moderkloster for det slesvigske Guldholtkloster.

Imidlertid må Grønholt på et senere tidspunkt ved salg eller mageskifte være gået fra klosteret over på adelshænder. Vi veed ikke, hvornår eller hvordan det er sket; men et brev fra 1211, hvori Anders Sunesøn stadfæster klosterets besiddelser, nævner — i modsætning til tidligere breve — ikke Grønholt blandt disse². Og derefter møder vi på ny først navnet i et brev af 29. juni 1387, da rigshofmester Anders Jacobsøn Lunge ved arveskiftet efter sin fader, rigsråd Jacob Olufsen Lunge, får sig udlagt godset i Grønholt med undtagelse af to gårde, der tilfalder hans broder Ove³. Grønholt må altså senest i sidste halvdel af det 14. årh. være overgået til adelen — måske allerede lang tid før. Den 24. juni 1423 overlader derpå Anders Lunge alt sit gods norden for Værebros, blandt det Grønholt, til sin hustru, Elna Evertsdatter Moltke, og ved denne lejlighed nævnes specielt »Tulstrup med møllen«⁴. Fra da af kan vi i store træk følge ejerskifterne, og hver gang anføres i forbindelse hermed »Tulstrupgård og Tulstrup mølle i Grønholt«⁵ eller »Tulstrup og Tulstrup mølle«⁶.

De bevarede diplomer siger os ikke, hvem den tidligste ejer

¹ Cod. Esrom. nr. 90.

² Dipl. Dan. 1. r. V, nr. 5.

³ Rep. I, nr. 3590.

⁴ Rep. I, nr. 6029.

⁵ Rep. II, nr. 599.

⁶ Rep. II, nr. 1174.

af Tulstrupgård har været. Forud for Lungerne kan andre adelige have ejet den. Dens navn tyder på, at den har været en udflyttet væbnergård fra den senere nedlagte landsby Tulstrup, nærmere kan vi ikke komme spørgsmålet. Men så meget synes sikkert, at der inden for Grønholt sogn ikke har eksisteret nogen anden adelig gård end Tulstrupgård, og at voldstedet, liggende i Tulstrup hegn ved skellet ind til Gammel Grønholt vang, må være denne gårds tomt. Der har i middelalderen været rigeligt med spredte holt i egnen, mellem hvilke, foruden Grønholt selv, forsvundne landsbyer som Lønholt, Tulstrup, Fjælholt, Fløjterup og Sunspjelholt har ligget. Hvor de skal søges, veed vi kun for Lønholts vedkommende, idet dens markbog fra 1682 oplyser os derom. Tulstrup har derimod intet spor sat, hverken i Lønholts eller Grønholts markbøger. Den må være forsvundet længe før matrikuleringen af 1682. Om den minder dog stadig hegnets navn, og vi må nøjes med den formodning, at landsbyen har ligget i nærheden af eller inden for dette hegns nuværende areal.

En befæstet adelig sædegård fra tiden omkr. 1300 vil fuldt ud svare til den relativt sene mottetype, voldstedet viser os. En kombineret arkæologisk-historisk undersøgelse har altså dels godtgjort, at opfattelsen af anlægget som kongeligt og stammende fra den 12. århundredes slutning ikke holder stik, dels sandsynliggjort, at det er et adelsanlæg fra det 14. årh., og dels har den givet det hidtil navnløse voldsted et navn, hentet fra diplomerne.

Mit andet eksempel henter jeg fra Horns herred. Her ligger voldstedet *Kindholm* i Kyndby sogn ca. 100 m vest for kirken. En omhyggelig opmåling, foretaget i 1852 af arkitekturmaleren Chr. Olavius Zeuthen, da anlægget var langt mindre ødelagt end nu, viser en særdeles regelret borggårdstomt, bestående af en lav, firsidet banke, der i øst, syd og vest omgives af en grav, medens den i nord umærkeligt glider over i ladegårdstomten, hvor kun enkelte stenrækker markerer de forsvundne bygninger. Inde på banken ses fundamentet til et rektangulært stenhus,

placeret ved sydgraven. En ny opmåling blev foretaget i 1903 af P. Hauberg og forfatteren af nærværende afhandling, men da var adskilligt mere ødelagt, end tilfældet havde været i 1852, først og fremmest østgraven.

Der kan ikke herske ringeste tvivl om, at vi ved Kindholm står over for en herregårdsplads fra den afsluttende middelalder. De retvinklede grave, den retliniede hovedakse, som strækker sig fra midtpunktet på stenshusets langside, følgende borggårdens midterlinie og fortsættende nordover til ladegården, som vel ligeledes har været aksefast placeret i forhold til borggården, endvidere gravenes pyntelige stenkantning og endelig borggårdens udækkede nordside, som har gjort ethvert virkeligt forsvar illusorisk — alt dette viser en oprindelig på alle fire sider »indgravet« senmiddelalderlig herregård, som ved nordgravens opfyldning på et eller andet tidspunkt i første halvdel af det 16. årh. har fået præg af den begyndende renæssance. Så langt kan den arkæologiske betragtning føre os. Takket være det bevarede diplomstof kan vi imidlertid ledes til en sikrere datering.

Almindeligvis er man gået ud fra, at den sjællandske småadelsæt Krag har været ejer af Kindholm, siden væbneren Jens Nielsson Krag den 1. maj 1364 skriver sig »de Kyndby«¹. Forholdet er dog det, at der i det middelalderlige Kyndby har ligget to væbnergårde, af hvilke den ene ejedes af ætten Krag, den anden af ætten Grubbe. De må antages at have været som store bøndergårde, vel de største i landsbyen, og der foreligger ingen grund til at forestille sig nogen af dem som befæstet. De to ætter optræder som samtidige — Grubbeætten møder vi første gang i et brev af 4. juni 1382² — og ingen af dem synes at tælle noget medlem, der ud fra sin sociale position med rimelighed kan tænkes at have siddet inde med Kindholm.

Men i Kragætten sker dette, at Elne Albertsdatter Krag ved sit ægteskab ca. 1470 bringer Kraggården til sin mand Jep Jenssøn af den æt, der i det følgende århundrede kalder sig Ravensberg. Jens Jepsøn har været af en helt anden støbning end går-

¹ Rep. I, nr. 2724.

² Rep. I nr. 3358.

dens tidligere, beskedne ejere. Han har været høvedsmand på Haraldsborg ved Roskilde, hvor han første gang nævnes 5. marts 1449¹, og hvor han sidder i det mindste en halv snes år², derefter bliver han høvedsmand på Ravnsborg, hvor han har lenet indtil 1480³. Han har i alle disse år været sysselsat med offentlige gøremål og nævnes ikke som ejer af eget jordegods, før han ved sit ægteskab med Elne overtager Kraggård i Kyndby. Han går nu temmelig håndfast, til dels uretmæssigt frem for at øge dens jordtilliggende og rager af den grund hurtigt i trætte med manden på det nærliggende Svanholm, Peder Bille. Deres mellemværende kommer til behandling på herredstinget den 20. april 1475⁴, og ved den lejlighed nævnes både Grubbe-gårdens daværende ejer, Ingemar Grubbe, og Per Jenssøn, »skriver i Kindholm«. Det er første gang, dette navn forekommer, og af gammel vane skriver Jep Jenssøn sig endnu året efter »i Kyndby«⁵, men siden møder vi altid kun gårdnavnet »Kyndbyholm«, »Kynneholm« eller »Kyndholm«.

Det kan næppe opfattes på anden måde, end at det er Jep Jenssøn, som efter sit ægteskab med fru Elne har opgivet den gamle væbnergård inde i landsbyen og har flyttet den ud til en egnet plads i byens umiddelbare nærhed, hvor Kindholm da er blevet opført og indgravet.

Som nævnt må dette oprindelige anlæg være blevet underkastet visse ændringer i første halvdel af det 16. årh. Også disse kan dateres nogenlunde sikkert. Fra Jep Jenssøns død, rimeligvis ved sommertid 1480⁶, kender vi i hovedtrækkene gårdens historie, til den sank i grus under grevefejden 1533. Den ejedes da af Claus Eriksøn Ravensberg (Slippeslot), der opholdt sig på Nakkebølle, som han havde fået med sin hustru Susanne Eilersdatter Bølle; men Kindholm var stadig hans, og på hans grav-

¹ Rep. I, nr. 7858.

² Rep. II, nr. *887.

³ Rep. II, nr. 4626.

⁴ Rep. II, nr. 3605-06.

⁵ Rep. II, nr. 3899.

⁶ Rep. II, nr. 4626 (hvor han 29. maj nævnes sidste gang).

sten i Åstrup kirke kaldes han »Claues Ericksend til Kinholm«¹. Måske er det ham, der har ladet tomten regulere og stenhuset genopbygge, måske er det først sket efter hans død, da hans dattermand, Anders Pedersøn Galt, sad som gårdens ejer.

Man kan med nogen ret sige, at disse to eksempler på resultatet af en kombineret arkæologisk-historisk undersøgelse vedrører detaljer, som kun har lokalhistorisk interesse. Mit tredje eksempel er imidlertid af anden art og kræver en bredere redegørelse. Det åbner — hvis min opfattelse er rigtig — perspektiver, som ikke hidtil har fanget opmærksomheden, men som har betydning for almindelig dansk historie i årtierne forud for Valdemarerne.

Det viste sig, da arkitekt C. M. Smidt gravede på *Søborg*, at det ældste bygværk på denne plads rummede spørgsmål af almen karakter til belysning af vor tidligste borgbygningsperiode. Man har hidtil anset Valdemarernes epoke som den, hvori dansk borgbyggeri tog sin begyndelse, idet der forud for midten af det 12. årh. kun syntes at have eksisteret enkelte motteanlæg af virkelig gammel type og to sjællandske stentårne, der måtte høre 1. halvdel af det nævnte århundrede til, men som ikke lod sig naturligt indføje i rækken af de øvrige danske borgtyper. Studiet var derfor umagen værd. Det mødte imidlertid betydelige vanskeligheder, dels fordi to tårne jo er et meget spinkelt grundlag at skulle gå ud fra, dels fordi der ikke om dem forelå nogen som helst historiske efterretninger.

Det hørte med til de betydningsfulde resultater af Smidts årelange gravninger på *Søborg*, at fundamentet til et anseligt tårn, ældre end erkebiskop Eskils palatium, blev afdækket. Medens Smidt satte Eskil-anlægget til 1150'erne, fandt han det utvivlsomt, at tårnet måtte være en god snes år ældre »og meget vel kan tænkes at gaa tilbage til 1120'erne«².

Naturligt meldte sig da det spørgsmål, hvem der kunde have bygget tårnet. I den forbindelse henviste han til Roskilde-

¹ Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten I (1951), s. 205.

² Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1930, s. 15 f.

krønikens bemærkning om Eskils forgænger på Roskilde bispestol, biskop Peder (1124–34), at han »smykkede (*ornavit*) bispestolens gårde med bygninger både af træ og sten«¹; men Smidt tilføjede dog: »Vi ved intet om, hvorvidt Søborg oprindelig har tilhørt Bispegodset og tør derfor ikke henvise til Bisp Peder som Taarnets mulige Bygherre«. I sig selv tyder Roskildekronikens ord jo heller ikke på, at han har givet sig af med ligefremt borgbyggeri, hvad opførelse af tårnet vel måtte forudsætte, og endvidere er der intet, som sandsynliggør, at Roskildestolen har siddet inde med jordegods på netop dette sted. Man kan sige tværtimod. Da kong Valdemar i 1161 tog Søborg fra erkebiskop Eskil, var borgen i erkebispens personlige eje. Det fremgår ikke alene af Saksens beretning om denne begivenhed, men ydermere deraf, af Roskildestolen hverken da eller siden gav udtryk for noget som helst krænkede retskrav ved kongens erobring af borgen. Endelig vilde det være meget usandsynligt, at Eskil i 1150'erne som erkebiskop i Lund (indviet dertil i 1139) skulde have bygget Søborg på Roskildestolens grund. Det måtte forudsætte, at han i forvejen havde skaffet sig ejerret til stedet, så det ikke længere var bispegods; men heller ikke om en sådan transaktion, der dog nok vilde have været noteret, foreligger der den fjerneste antydning, og vi tør derfor lade den mulighed ude af betragtning at en Roskildebisp har været tårnets bygherre. På den anden side må man spørge, hvorledes Eskil da kan være kommet i besiddelse af holmen med tårnet?

Blandt det sjællandske kongelev nævnes i Valdemars jordebog »*Syoburgh cum attinentiis suis quod datum est pro Ryngstath*«². På et eller andet tidspunkt er Søborg altså af kongen givet i mageskifte for Ringsted, men hvornår?

Der kan til spørgsmålet kun svares, at det sikkert må være sket inden det tidspunkt, da kongen skænkede jordegods bort på Ringstedegnen, hvor han hverken synes at have siddet inde med patrimonium eller kongelev. I 1135 foretager han dotationer her, og forudsætningen for disse var åbenbart følgende:

¹ Script. min. I, s. 26.

² Aakjærs udg. I, s. 27.

I 1134 havde Erik Emune opnået kongehylding efter sejr-
rigt at have endt en treårskrig, som havde kostet hans mod-
standere, farbroderen kong Niels og fætterten Magnus Nielsøn,
livet. Kampen var af Erik og hans tilhængere ført som en hævn-
krig mod dem, der bar ansvaret for mordet på hans halvbroder,
hertug Knud Lavard, og efter sejren måtte han sørge for at kon-
solidere, hvad han havde vundet i magt. Et middel hertil vilde
være at udnytte den legendedannelse, som allerede begyndte at
spire af den myrdede hertugs grav i Ringsted Mariakirke. Det
var årsagen til, at kong Erik i 1135 vilde grundlægge et munke-
sambo i tilknytning til denne kirke, og han handlede på det punkt
i nøje overensstemmelse med sin fader, Erik Egode, som en
menneskealder tidligere havde skabt basis for benediktinerklo-
steret ved Sct. Albani kirke i Odense, hvor Erik Egodes broder,
den dræbte Knud den Hellige, var blevet gravlagt. Der lå både
fromhed og politik bag disse klosterplaner. Og nu skænkede Erik
Emune i 1135 til hjælp for fromme brødre i Ringsted tiendedelen
af byens midsommergæld, halvdelen af Ringstedlund og et bol
i Almstofte (Sneslev s., Ringsted h.) foruden gods i andre sjæl-
landske egne¹. Jordegodset i Ringstedegnen kan tænkes at have
været en del af det, kronen havde fået ved mageskiftet. Det har
vel i så fald tillige omfattet Ringsted markjord, hvoraf kong
Svend en god halv snes år senere gav klosteret den ene halvdel²
og kong Valdemar i 1164 den anden foruden et bol i Benløse
(Benløse s., Ringsted h.)³.

Under den foregående krig havde domprovst Eskil ydet Erik
væsentlig støtte, og i dens slutfase havde erkebiskop Asser,
Eskil og den sjællandske stormand Peder Bodilsøn været Eriks
nærmeststående rådgivere. En ret til at mageskifte nordøst-
sjællandsk krongods mod Ringstedgods, så Eriks klosterplaner
derved kunde fremmes, vil det næppe have været vanskeligt
for ham at opnå inden for denne lille, indflydelsesrige kreds af
stormænd. Mageskiftet kan derfor tænkes at have fundet sted

¹ Thorkelin: Dipl. Arnamagn. I, s. 4.

² Smstds., s. 11.

³ Smstds., s. 20 f.

i 1134, samtidig med at Eskil på Eriks foranledning valgtes til biskop i Roskilde. Eskil var personligt dybt interesseret i klostergrundlæggelser og har måske allerede da for eget vedkommende syslet med den tanke at grundlægge et benediktinerkloster i Nordøstsjælland. Han var i 1135 Peder Bodilsøn behjælpelig med grundlæggelsen af benediktinerklosteret i Næstved, og det ligger meget nær at tro, at han ved et mageskifte med kongen i 1134 har støttet også Eriks klosterplaner.

Længere end til en formodning kan vi dog ikke nå på dette punkt — bl. andet fordi vi intet som helst kender til arten eller omfanget af Eskils personlige jordegods. Derfor må den mulighed holdes åben, at mageskiftet kan have fundet sted forud for Eriks tid og med en helt anden end Eskil. I så fald har denne ukendte anden ved salg eller mageskifte ladet holm og tårn overgå til Eskil. Det eneste sikre er, at Eskil omkr. 1150 om ikke før har siddet inde dermed. I virkeligheden er spørgsmålet om tidspunktet for mageskiftet ikke det vigtigste. Det er derimod den kendsgerning, at holmen oprindeligt har tilhørt kronen, og at den kun i en relativ kort årrække kan have været på andres hænder end dennes. Det store før-eskilske tårn på holmen må have været et kongeligt anlæg.

Det næste spørgsmål bliver, hvilken *funktion* tårnet kan tænkes at have haft. Det har tilsyneladende ligget helt isoleret. Der blev ikke ved de omfattende gravninger fundet ringeste spor af bygninger, som kunde anses for samtidige med det. Samme forhold gør sig gældende ved det andet nordsjællandske tårn, *Bastruptårnet*. Også det synes at have haft karakter af et frit og enligt liggende tårn. Ved gravninger, som jeg i 1949 og 1962 foretog for Nationalmuseet, øjnedes mellem tårnet og enceinten ikke fjerneste tegn til, at der havde ligget nogen bygning — intet stolpehul, ingen igenfyldte gruber efter forsvundne syldsten. Det er vel ikke udelukket, at man ved den afsluttende undersøgelse (en fladeafdækning af større omfang har endnu ikke fundet sted, kun er en række brede søgegrøfter blevet lagt) kan støde på vidnesbyrd om, at en eller anden ubetydelig udbygning

har eksisteret på pladsen, og sporene af en sådan kan måske også tænkes at være blevet totalt slettede ved Søborg-tårnet, da Eskil gik i gang med bygningen af en virkelig borg på dette sted; men selv om der begge steder har ligget en sådan bygning, vil anlægget ikke derved have fået en egentlig borgkarakter. Tårnet har været det helt afgørende element — ikke som led af et større eller mindre hele, men i sig selv udgørende et forifikatorisk hele.

Anlæg af denne art må nødvendigvis have haft deres særlige funktion. Ved Bastrup er tårnets placering talende nok. Det er lagt på et højdepunkt i egnen, ca. 950 m fra et pas på den lange sumpede, delvis af søer opfyldte og af åer gennemstrømmede strækning fra Roskilde fjord i vest til Øresund i øst. Vandskellet ligger ved vestenden af Bastrup sø, og her havde fra den fjerreste oldtid en af Nordøstsjælland's vigtigste færdselsårer ført over et smalt ejd. Vejen til det blev på grund af naturforholdene tvunget over i nærheden af tårnet, og fra dette kunde den i vid udstrækning overvåges¹. Bastruptårnet har været et *vagttårn*.

Et tilsvarende formål må Søborgtårnet have haft. Pirater, som fra havet vilde trænge ind over den af høje og stejle strandbrinker dækkede nordøstsjællandske kyst, kunde vanskeligt andre steder ankre op og gå i land end ved den »gil«, den brede kløft i brinkerne, som fandtes ved det nuværende Gilleleje. Her kunde endnu i tidlig middelalder småfartøjer føres et stykke op gennem resterne af en gammel fjordarm, af hvilken til sidst kun Søborg sø blev tilbage, og netop på dette punkt lå tårnet på vagt. Ingen kunde nå dybere ind i landet uden at skulle passere det.

Hvad her er sagt om Bastruptårnet og Søborgtårnet, vilde trods alt kun være udtryk for teoretiske spekulationer, hvis vi ikke havde efterretninger om samtidige tårne med netop den angivne funktion. Sådanne efterretninger foreligger imidlertid.

I sin Danmarkshistorie fortæller Sakse, hvorledes Svend Aggesøns farfader Christiern i 1132 blev taget til fange af kong

¹ Frederiksborg Amts hist. Årb. 1954, s. 3 ff. (*Vilh. la Cour*).

Niels og indespærret »*in ostii Sleswicensis ergastulum*«¹, hvilket man altid har opfattet som »tårnet ved Slis minde«. Det vilde dog være ejendommeligt, om Sakse skulde have betegnet stedet som det »slesvigske« minde, hvis det lå så fjernt fra Slesvig by som Sliens minde. Endvidere er det utvivlsomt dette »ergastulum«, hvori to år senere Bjørn og Erik Haraldssønner sad fængslede, og i dette tilfælde kalder Sakse det slet og ret for »*castrum Sleswicense*«². Svend Aggesøns beretning om farfaderens fængsling tyder heller ikke på, at fangetårnet har ligget ved mindet. I den i afskrift bevarede redaktion (Cod. AM 33) hedder det, at Christiern førtes »*ad castrum, quod Slesuig uillam speculatur*«³, og i det tabte forlæg for Stephanii tryk 1642 hedder det »*ad castrum quoddam prope Slesuicum*«⁴. Endelig hører vi af Roskildekroniken, at de fangne Haraldssønner på kong Eriks befaling druknedes »*ad castellum, quod est ante portum Sleswich*«⁵. Efter alt dette at dømme må det pågældende »ergastulum«, »castrum«, »castellum« have ligget ret ud for Slesvigs havn og været identisk med — eller have udgjort begyndelsen til — det anlæg på Mågeøen, som omkr. 1300 kaldes Jurisborg⁶.

Et kastel ved indsejlingen til Slesvigs havn og ældre end 1132 kan næppe tænkes opført af nogen anden end Knud Lavard. Det kan ikke bevises, men det har al sandsynlighed for sig. Og det samme gælder ligeledes det på kronens grund opførte cirkulære kampestenstårn ved Slisminde, i senere overlevering kaldet *Oldeborg* (Oldeburg), fordi ingen længere anede, fra hvilken tid det egentlig skrev sig. Dets rester renskylledes for sand under decemberstormfloden i 1835⁷ — nu kan fundamenterne kun under særligt gunstige forhold skimtes nede på fjordbunden. Det har ligget umiddelbart syd for den gamle indsejlingsrende og må have været helt fritliggende.

¹ Olrik og Ræders udg. s. 361.

² Smstds., s. 367.

³ Script. min. I, s. 132.

⁴ Smstds., s. 133.

⁵ Smstds., s. 31.

⁶ Dipl. Dan. 2. r. I, nr. 1.

⁷ Ann. f. nord. Oldk. og Hist. 1859, s. 76.

Udtrykket: at »overvåge«, »holde udkig« (*speculare*) benyttes, som anført, af Svend Aggesøn om kastellet ved Slesvigs havn. Det karakteriserer det som vagttårn. At det ligeledes ved lejlighed kunde bruges som fangetårn, er en sag for sig, ligeledes at både det og tårnet ved Slisminde benyttedes til derfra at holde kontrol med skibsfarten på Slesvig i det hele taget og sørge for opkrævningen af tolden¹. Som vagttårne svarede de til, hvad romerne havde kaldt *speculæ* (sml. Svends udtryk), tårne, hvorfra udkig holdtes og signaler blev givet, hvis farer truede. De lagdes ved havne, flodovergange, bjergpasser, i limes o. lg. steder, i nogle tilfælde umiddelbart ved det sted, der skulde overvåges, i andre på en passende højde i dets nærhed². Vagt-hold var så nødvendig en funktion, at tilsvarende tårne også opførtes efter romerrigets fald og middelalderen igennem, og systemet er nået op til os i andet årti af det 12. årh.

Endnu på et tredje sted synes Knud at have kontrolleret sejladsen på Slien. I det »*Vita S. Canuti ducis*«, som Robert af Elgin tilegnede Erik Emune, hedder det: »*Chiliam vel Versunt castrum extruxit propter piratas ad mare orientale*«³. »Versunt« er snarest en fejlskrift, som enten Robert har gjort sig skyldig i i den tabte original eller Anders Sørensen Vedel i sit uddrag af den⁴; men *Kilborgen* må have ligget ikke langt fra den forsvundne landsby Kil tæt vest for Mysunde, d. v. s. ved det sted, hvor sejlleden gennem det trange Sliløb krydsedes af hovedforbindelsen mellem Svansø og Angel, altså et overordentligt vigtigt knudepunkt for trafikken. Enhver, som østfra passerede Kil, kom netop her — omtrent midtvejs mellem Slisminde og Slesvig — ind i Sliens ydre bredning, og det vil være helt naturligt, om også dette punkt er blevet nøje overvåget. Vi fæster dog i særlig grad opmærksomheden ved, at Knud Lavard altså af et sam-

¹ Sønderjyllands Hist. I (1930-31), s. 354 (*Vilh. la Cour*).

² *Piper*: Burgenkunde, 2. Aufl. (1905), s. 58 f.

³ *Vitae Sanctorum Danorum* ed Gertz, s. 237.

⁴ Forsøg på korrektur af »Versunt«, se *A. D. Jørgensen*: Den nord. kirkes grundlæggelse (1878), s. 888 og *Hans Olrik*: Knud Lavards liv og gærning (1888), s. 120. Ingen af de foreslåede læsemåder virker overbevisende.

tidigt vidne udpeges som den, der har anlagt befæstninger »*propter piratas ad mare orientales*«. Vi skal senere vende tilbage til dette og spørger foreløbig, om der ikke skulde findes flere vagttårne end de hidtil nævnte og så godt som jævngamle med dem.

Et farvand, der i høj grad må have trængt til at blive overvåget, er selve sundhalsen mellem Helsingborg og Helsingør. Allerede Adam af Bremen omtaler stedet som »*familiare latibulum pyratis*«¹. Ved Torsten Mårtenssons gravninger på Helsingborg afdækkedes fundamentet til et stort, cirkulært tårn af kamp, liggende helt isoleret². Fra samme tid anså Mårtensson to andre bygningsfundamenter at være: fundamentet til et lille cirkulært Sct. Mikkelsskapel ca. 60 m fra tårnet og fundamentet til et rektangulært lille hus ca. 8 m fra tårnet. Dateringsgrundlaget for disse to bygninger forekommer dog at være meget spinkelt, og det turde være umuligt at afgøre, om de er absolut samtidige med tårnet, eller der ligger eet, to eller tre tiår imellem dem. Dets karakter af isoleret tårn er det eneste sikre, dets placering oppe på højden med vid udsigt over hele sundhalsen er yderst talende, at det senere kan være indgået som led i et faktisk borganlæg og endnu senere har måttet vige for et nyt tårn i et større udbygget anlæg, hvis »kernetårn« da dette nye tårn blev, er omstændigheder, som kan dokumenteres, men som ikke ændrer det oprindelige anlægs præg af enligt liggende vagttårn. Der måtte foreligge meget håndgribelige modbeviser, hvis man ikke skulde jævnføre det ældste, cirkulære tårn på banken ved halsens østkyst med de omtrent samtidige tårne i Søborg og ved Bastrup.

Men kan vi påvise flere vagttårne end de nu nævnte: Søborgtårnet, Bastruptårnet, Slesvigtårnet, Slismindetårnet, Kilborgstårnet og Helsingborgtårnet?

Det er forståeligt, at tanken falder på *Vordingborg*. Her mangler vi imidlertid en arkæologisk basis til udgangspunkt. Vi er ikke engang i stand til at gøre os en virkelig forestilling om

¹ Schneidlers udg., s. 100.

² Hålsingborgs hist. III (1934), s. 19 ff.

borgens grundplan på Valdemar den Stores tid — i den henseende er vi ikke stort bedre stillede, end hvad Helsingborg angår. Den eneste nøgle til forståelse af Vordingborgs oprindelse skal måske søges i selve navnet. Hvad kan da efter al sandsynlighed dette fortælle os?

Borgen kaldes eet eneste sted hos Sakse — og det er overhovedet den eneste gang, vi træffer denne navneform anvendt! — *Orthunga urbs*¹. Kristian Hald har på grund af Saksens »Orthunga« opstillet den teori, at den lille holm umiddelbart uden for Vordingborg har heddet **Warthung*, og at forleddet *warth* skal tolkes i overensstemmelse med det oldengelske *warod* = bred. Navnet skulde altså betyde »Øen som ligger ved Bredden, hvad der stemmer med, at den kun ved et smalt Sund har været skilt fra Sjælland«². I den nævnte betydning findes *warth* imidlertid ikke litterært afhjemlet på dansk; men han støtter sin formodning om ordets sandsynlige brug i Danmark på stednavnene Rødovre og Hvidovre, henholdsvis Aworthæ øfræ og Aworthæ ydræ, begge ca. 1370³, der antages at betyde bebyggelsen »ved åbredden« (Harrestrup å). Man forbavses unægtelig over, at den formodede betegnelse for en »bred« så ikke har afsat flere spor i stednavnene end disse to, som i realiteten kun er eet — *hvis* den overhovedet har været anvendt.

Min skepsis over for hans tolkning af Vordingborg hviler dog på andet end almindelige betragtninger. Har vi nogen som helst sikkerhed for, at skriveformen »Orthunga« skyldes Sakse selv, og at han i så fald har gengivet navnet rigtigt, så det ikke kun beror på en fejlskrift? Af hans originalmanuskript har vi jo intet andet bevaret end det berømte Angersfragments pergamentblade, og på dem forekommer navnet ikke. De godtgør derimod, at hans manuskript ikke har været kemisk fri for skrivefejl. Vi har intet andet at holde os til end Pariserudgaven af 1514, der »alt andet end nøjagtigt« gengiver en afskrift, som selv har indeholdt fejl⁴. Muligheden for, at »Orthunga« beror

¹ Olrik og Ræders udg., s. 457.

² *Kristian Hald: Vore Stednavne* (1950), s. 40.

³ Roskildedekirkens jordeb. og regnskab (1956), s. 95.

⁴ Danske Saml. 1928, s. 68 (*Marius Kristensen*).

på en fejlskrift eller fejllæsning kan derfor ikke afvises. Vi finder i 1239 ordet skrevet *Orthingiburch* — i et bevaret originaldiplom¹, — og det turde være metodisk urigtigt at bygge på en stavemåde, der kun foreligger i afskrift, måske endda afskrifts afskrift.

Det er i dobbelt forstand urigtigt her, hvor vi hos Sakse ellers træffer navneformen *Warthyngum oppidum*², svarende til Valdemars jordebogs *Worthingburgh* om borgen og *Worthing*, *Worthyng* om holmen uden for den³. Disse former svarer fuldt ud til originaldiplomets, og der kan ingen tvivl herske om, at navneformen omkr. 1200 har haft endelsen *-inge*, ikke *-unge*.

Nu går Hald imidlertid ud fra, at der har fundet en ændring sted fra *-unge* til *-inge* på grund af »Indflydelse fra andre inge-navne«. Det kan i så fald næppe have været nogen lokal indflydelse, der har gjort sig gældende, for i hele nabolaget findes kun eet eneste inge-navn: Neder Vindinge. Ændringen må derfor være resultatet af en almindelig tendens, men om dennes tidspunkt eller udstrækning veed vi overordentlig lidt eller slet intet. En datering af tendensen til omkr. 1200 har ikke noget reelt grundlag at hvile på. Både *-unge-* og *inge-*navnene anses med god grund for meget gamle, og man må regne med et vidt spillerum for glidningen fra de førstnævnte over til de sidstnævnte.

For *inge-*navnenes vedkommende mener Hald — i overensstemmelse med Gunnar Knudsen⁴ — at de må være dannede i perioden fra folkevandringstid til vikingetid. Det er sikkert rigtigt, hvad de allerfleste *bebyggelsesnavne* angår; men som slet og ret afledningsendelse har *-inge* været produktivt lige op til vore egne dage, og hvor der ikke er tale om et bebyggelsesnavn, men om en ren *stedsbetegnelse* — f. eks. et marknavn el. lign. — kan dannelsen være foregået på snart sagt ethvert som helst tidspunkt. At adskillige *stedsbetegnelser* i tidens løb er gået over til at blive *bebyggelsesnavne*, er en sag for sig — det er jo også tilfældet for den lille Vording(holms) vedkommende(Oringe).

¹ Thorkelin: Dipl. Arnamagn. I, s. 129.

² Olrik og Ræders udg., s. 534–36.

³ Aakjærs udg. I, s. 21, 28, 31.

⁴ Nord. Kult. V (1939), s. 90.

Måske vil man bemærke, at ønavne gennemgående synes at være af meget stor ælde, i mange tilfælde så stor, at en sikker tolkning af dem er udelukket. Det gælder dog fortrinsvis de relativt store øer — vi har jo mangfoldige navne på småøer og holme, der må være langt, langt yngre. Disse må forudsættes i en fjern fortid at have haft betegnelser, som for længst er glemt og fortrængt af nye, og den tanke er åbenbart ikke faldet stednavneforskningen ind, at »omdøbninger« også har fundet sted i middelalderen, når omstændighederne gjorde dem naturlige. Der er ingen grund til at tro, at f. eks. vore Eskilsøer har været navnløse, inden de fik deres nuværende navn, og det samme gælder et navn som Borgø, der naturligvis har båret en eller anden betegnelse forud for den tid — sidste halvdel af det 12. eller begyndelsen af det 13. årh. — da et vældigt borganlæg fandt sted på den, og den fik navn efter det, medens dens oprindelige navn gik i glemme. Der kunde nævnes mangfoldige lignende tilfælde. En person eller et anlæg eller en bevoksning af en eller anden karakter har medført »omdøbning« af småøer og holme, hvor personen eller anlægget eller bevoksningen var et tilstrækkeligt fremherskende element til at fæstne det nye navn. Og Worthing *var* kun en lille holm, ca. 55 ha stor.

Det eneste forsvarlige vil derfor være at gå ud fra *Worthing* som holmens ældst kendte navneform, og da behøver vi ikke at være i tvivl om forleddets tolkning. Det indeholder slet og ret det velkendte gammeldanske *warth*, *worth* = vagt, udkig, svarende til middelnedertysk *warde* og middelhøjtysk *warta* = vagt, vagttårn, i sidstnævnte konkrete betydning anvendt f. eks. i *Wartburg*. *Worthing* betyder altså »holmen, hvor der holdes vagt« eller »holmen, hvor der holdes udkig«, måske »holmen med vagttårnet«. Naturligvis må alle tre muligheder holdes åbne; men den gisning, at der har ligget et vagttårn på den lave holm ud for den betydningsfulde indfaldsport til Sydsjælland — lav som Søborgtårnets og Slismindetårnets småholme ved indfaldsportene til henholdsvis Nordøstsjælland og Sydjylland — har i hvert fald meget, som taler for sig, og udbygningen fra vagttårn til rigsborg vilde da være den samme som ved Helsingborg.

Sidstnævnte sted kunde udbygningen ske på tårnbanken selv, hvor der var rigelig plads dertil, førstnævnte sted var holmen for lille og for uegnet, og borgen blev derfor lagt på højden umiddelbart bag den.

Et til borg udbygget vagttårn finder vi rimeligvis også to steder på Fyn, dækkende indfaldsveje henholdsvis til Sydfyn og Nordfyn.

Ved sit bryllup i 1229 skænkede Valdemar den Unge sin hustru, Eleonora af Portugal, den del af Fyn, der ligger »*versus australem plagam, in qua sunt tria castra sita, Swineburgh, Wordburgh, Foburgh*«¹. Der er — som påvist af H. H. Hvass² — ikke mindste tvivl om, at denne *Wordburgh* (d. v. s. »Vagtborg«) har ligget i Sydfyn mellem Svendborg og Fåborg, og med rette har Hvass identificeret stedet med *Voldbjerg* (Vester Åby s., Sallinge h., Svendborg a.). I Sallinge herreds jordebog fra 1690 skrives navnet *Varbjerg*, og overgangen fra *rth* til *l* er velkendt³. *Voldbjerg* er en banke på østsiden af Nakkebølle fjord, umiddelbart ved dens naturlige havn Fjellebro. På bankens skråning mod stranden og i selve strandstokken ligger talrige brokker af munkesten. At stedet har tilhørt kronen, fremgår af gavebrevet fra 1229, ligeledes at der her i begyndelsen af det 13. årh. har eksisteret et castrum. Tages navnets forled i betragtning, ligger den tanke nær, at også på dette sted et vagttårn er blevet udbygget til en borg.

Det samme har vel været tilfældet med det nordfynske *Wordburgh* i Vends herred, nævnt i Valdemars jordebog⁴. Stedets navn er nu *Varbjerg* (Brenderup s.). Det er en anelig, langstrakt banke, hvorfra hele Båring vig med lethed har kunnet overvåges. Det siges ikke direkte, at *Wordburgh* har hørt til krongodset; men vi veed, at dette fra Skovby og Harridslev i Skovby sogn har strakt sig over Ore i Hårslev sogn ind i Brende-

¹ Nordalb. Stud. I, s. 84.

² Svendborg Amt. Aarsskr. 1917, s. 3-10.

³ Festskr. til Skautrup (1956), s. 156 f. (C. Lisse).

⁴ Aakjærs udg. I, s. 12.

rup sogn, hvor Bro hørte til det¹. Bro ligger tæt øst for Storå, ved hvis munding Varbjerg har sin plads.

Endnu et *worth*-navn er der grund til nærmere at omtale. Det er ønavnet *Orø*, i Valdemars jordebog skrevet *Wartherø*², i 1320 *Worthæroø*³. Når forleddet står i pluralis, kan det tyde på, at øen har haft flere end eet worth, og den synes virkelig at have haft to. Orø deler Isefjorden i to bredninger, Yderbredningen og Inderbredningen, indbyrdes forbundne ved to smalle sejlløb, Vesterløbet og Østerløbet. Ved det førstnævnte ligger *Børrehoved*, ved det sidstnævnte *Børreklak*; men medens man i vore dage intet kender til et anlæg på Børrehoved, er Børreklak navn på en i 1870–71 totalt sløjfet halvkredsvold med foranliggende grav, åben ud imod den stejle fjordbrink og omsluttende en flade på kun ca. 9 × 7,5 m, altså lige stor nok til at kunne rumme et lille tårn, men heller ikke mere. Stednavneudvalget (Gunnar Knudsen) tolker forleddet som plantenavnet »burre«, fordi dette i vore dages hornsherredsmål udtales *bö.r*⁴. Denne tolkning er afgjort usandsynlig. Man har eksempel på, at den almindelige voldstedsbetegnelse »Borre« meget vel i middelalderen har kunnet udtales med ø-lyd. Det fremgår f. eks. af de middelalderlige skriveformer for *Bursø* (Fuglse h.): 1355 *Borgsyo*⁵, 1397 *Børsyæ*⁶. Man vil også vanskeligt kunne forestille sig, at navnet Børreklak skulde savne umiddelbar forbindelse med det ejendommelige anlæg, som fremfor noget har karakteriseret stedet — ligegyldigt om der tilfældigvis er begyndt at vokse burrer på det eller ej. Endelig er det utænkeligt, at agrene i Elnebjergvangen skulde have været kaldt *Øster Børre ager Schifte*, *Børresteens ager Aas* og *Wester Børre ager*, bare fordi der voksede burrer på den nærliggende *Børre Hou* (d. v. s. Børre-

¹ Aakjærs udg. I, s. 14; II, s. 97.

² Smstds. I, s. 30, 32.

³ Dipl. Dan. 2. r. VIII, nr. 184.

⁴ Danm. Stedn. II (1929), s. 147. Subsidiært foreslås en usammensat navneform **Wardar* eller **Wardur*, det danske *varde*.

⁵ Rep. I, nr. 2461.

⁶ Rep. I, nr. 4199 s.

klak) i nabovangen¹. Men udgår begge navnes forled af et »Borre«, må øen altså have haft to anlæg, af hvilke det ene, Børreklak, sandsynligvis har rummet et primitivt vagttårn af tømmer (munkesten vides ikke at være fundet under rydningen, derimod lå der tømmer i graven), medens karakteren af anlægget på Børrehoved ikke kendes, da det må være blevet jævnet længe før mands minde. Fra disse to punkter har begge sejlløb kunnet holdes under kontrol og faresignaler gives dels til Tuse herred i vest, dels til Horns herred i øst. Isefjorden må jo have fungeret som en meget vigtig indfaldsport til de vest- og midtsjællandske bygder.

Endnu en ting skal man være opmærksom på. Den jord, hvorpå Børreklak lå, har været kronens. Den hørte nemlig til en fæstegård, matr. no. 6 af Bybjerg, der — lige indtil fæstet i 1862 afløstes af selveje — lå til Orø sognekald, og en dom af 1466 godtgør, at kongen, som havde patronatsret til kirken, besad det til kaldet hørende jordegods — det var »Kronens Grund«². Kronens besiddelse af »Børren« tyder afgjort på, at anlægget her ved Østerløbet ikke har været noget privatforetagende, og det samme må vel have været tilfældet, hvad »Børren« ved Vesterløbet angår. Begge må ses i sammenhæng med den række af kongelige »*worth*«, vi forud har nævnt.

Vore dages skriveformer for disse *warth*-, *worth*-navne er jo *vor*-, *var*- eller *vår*-, og det kan let forlede til den tro, at adskillige, som intet har med den ovennævnte gruppe at gøre, hører den til. Det er imidlertid navne, hvis forled har været *waræ* = udmark. De kan dog uden vanskelighed udskilles, hvor vi har gamle navneformer at gå efter, eller hvor nutidens udtale røber dem. Tilbage bliver kun 13–14, som med sikkerhed vides at have haft — eller som ved udtalen kan godtgøres at måtte have haft — *warth*, *worth* til forled. Det er i sig selv et beskedent tal, og af dem kan vi i den her foretagne undersøgelse se bort fra 2–3, fordi de er navne på steder så langt fra kysten, at det i hvert

¹ Markbogen, under Bybjerg.

² Gml. danske Domme I, s. 3.

fald ikke kan have været *den*, man har villet overvåge fra dem. I stedet kan det have været f. eks. vejpassager. *Vorbjerg* i Øster Løgum sogn (Sønder Rangstrup h.) er således navn på en bakke, der ligger nær »Volden«, nu gerne kaldt »Store lavning« eller »Graven«, som lidt nord for den nedlagte Fårhus kro spærrede en passage på Hærvejen. I samtlige 13–14 navne tolkes forledet af Stednavneudvalget som »vagt«, og det er sikkert rigtigt, hvis man konkretiserer betydningen til »udkigspunkt for en vagt«. Ved ingen af dem foreligger der tegn til, at »vagten« har holdt udkig fra noget tårn.

Ordet *warth*, *worth* kan imidlertid have en betydning, som endnu ikke er blevet berørt. Det kan betyde *bavne*, og et *vor(d)-bjerg* kan altså være = *bavnebjerg*. Det hænger sammen med, at vagten, udkikket, vel oftest benyttede blus som faresignal — ganske som vi veed, at romerne signalerede fra deres speculæ med blus. Svensk *vård* betyder i adskillige stednavne »bavne«¹, og hos os anvender Lyschander *vare* (d. v. s. varde) = bål². Endnu for hundrede år siden kunde samme ord i vendsysselmål betegne »blus«, »bavne«, »fyr«, »vagt-fyr«³. Det er derfor meget tænkeligt, at en del af de 13–14 *Vorbjerge*, *Varbjerge*, *Vårbjerge* skal tolkes i overensstemmelse hermed. På grundlag af det nu foreliggende navnemateriale kan 11 af dem siges at være placerede sådan, at man fra dem har kunnet holde udkig over vigtige kyststrækninger og ved blus eller på anden måde alarmere omegnen, hvis farer truede fra havet. Deres topografiske fordeling er følgende:

I Ålborg amt findes 2, nemlig *Vorhøj*, nu Store Vorde, 1345 (Yter) *Worthugh*⁴, syd for Limfjorden, og *Voerbjerg*, *Vårbjerg*, 1252 *Wordbjerg*⁵, nord for den, umiddelbart vest for de berømte Lindholm høje. Sidstnævnte sted havde hørt til patrimoniet, men var blevet skænket til Vitskøl kloster. Tilsammen har man

¹ *Jøran Sahlgren*: Vad våra ortnamn berättar (1932), s. 47.

² *Kalkar*: Ordbog til det ældre danske sprog IV, s. 743 (se under *Vare*).

³ *Molbech*: Diel. Lex. (under *Var*).

⁴ Dipl. Dan. 3. r. II, nr. 128.

⁵ Smstds. 2. r. I, nr. 67.

fra disse to punkter kunnet overvåge fjordløbet fra Hals til Øland. — I Viborg amt ligger 1, *Vorhøj*, nu Vorde, 1461 Wordhugh¹, ved Hjarbæk fjord og nær den plads, hvor Viborg i middelalderen (og senere) havde sit udskepningssted. — I Randers amt er der også kun 1, *Vorhøj*, nu Vorre, 1446 Hughworthe, Wordu², det højeste punkt inden for Skødstrup sogns stærkt bakkede terræn og med vid udsigt over Kalø vig. — I Holbæk amt findes derimod 3, alle på Samsø, nemlig *Vorhøj* på den sydlige del af østkysten (Tranebjerg s.), *Vorbjerg* noget nordligere på samme kyst (Besser s.) og *Vorbjerg* på vestkysten (Onsbjerg s.). Ved begge sejlløb langs øen har der altså været organiseret udgik.

Den største koncentration af disse navne forekommer dog i farvandet mellem Sydfyn og Østlesvig. Her har vi — foruden det tidligere nævnte *Wordburgh* ved Nakkebølle fjord — *Vorbjerg* på den nordlige del af Ærøs vestkyst (Sæby s.)³, *Vårbjerg* på sydsiden af Flensborg yderfjord (Munkbrarup s.), *Vorebjerg* ved Høruphav på vestkysten af Als (Hørup s.) og *Vorbjerg* på Barsø ud for munden af Genner fjord (Løjt s.). Samtlige disse navnes forled tolkes af Stednavneudvalget på grund af udtalen som »vagt«.

Man kunde måske synes, at undersøgelsen har ført os temmelig langt bort fra det, som var dens udgangspunkt: stentårnet på den lille holm i Søborg sø. Hvad har disse Vorhøje og Vorbjerge med det at gøre? Slet og ret, at de har haft en tilsvarende funktion: steder, hvor udgik blev holdt, signalstationer i ufredstid. Og deres relative fåtallighed — selv om enkelte i øjeblikket usikre skulde komme til, når hele det danske navnemateriale er

¹ Dipl. Viberg., nr. 62.

² Rep. I, nr. 7616-17.

³ Det kan bemærkes, at *Vorbjerg* på Æro er en banke, som kun ved en smal vig har været skilt fra en høj bakkeknode, på hvis top et af vort lands mest imponerende, men navnløse voldsteder er anlagt. Forholdet *Vorbjerg/voldstedet* synes helt at svare til forholdet *Worthing/Worthingburgh*, ligeledes deri, at det æroske anlæg må skyldes et kongeligt initiativ, da hele Æro med undtagelse af Skjoldenæs og Brunsnæs, som var kongelev, hørte til patrimoniet (Vald. jordeb., Aakjærs udg. I, s. 14).

publiceret, vil de alligevel drukne i den overvældende mængde af Bavnehøje og Bavnebakker — kan tyde på, at dette forled *warth*, *worth* kun har været anvendt i vore stednavne inden for et ret begrænset tidsrum, da særlige omstændigheder gjorde organisationen af sådanne udkigs- og havnepladser nødvendige — velsagtens samme tidsrum, da også vagttårnene blev bygget til værn for kysterne. Hvad kan det have været for omstændigheder, der har fremkaldt et sådant net af spejder- og signalstationer? Vagttårnene fortæller jo, at det må have været visse forhold inden for det 12. århundredes første halvdel.

Lad os gennemtænke den historiske situation på dette tidspunkt. Første halvdel af det 12. årh. var venderplyndringernes klassiske tid. De var begyndt allerede i slutningen af det 11. årh., men Erik Egode havde bremset dem og vendt spydet om ved egne togter til Vendland. Fra hans tid kan vagttårnene dog ikke stamme. De må være yngre.

Efter hans død kom broderen Niels til styret — *«uirum mansuetum et simplicem minime rectorem»*, som den forøvrigt venligtsindede Roskildekrønike udtrykker sig¹. Venderplyndringerne blussede atter op. Først da en væsentlig del af den kongelige myndighed var lagt i hans unge brodersøn Knud Lavards hænder, fulgte på ny et omslag.

Traditionen har i væsentlig grad knyttet Knuds navn til vort sydlige grænseland. Derved er den kendsgerning blevet tilsløret, at hans position var langt større end en grænsejarls. Han var *«dux Danorum»* (Lundeårbogen)², *«dux in Dacia»* (Rydårbogen)³, *«dux Dacie»* (den sjællandske krønike)⁴, ja, *«dux tocius Daciae»* (Helmold)⁵. Det ses også af, at han iflg. Sakse overdrog sin myndighed ovre på øerne til sin unge halvbroder Erik, den senere Erik Emune⁶. Og ved opgøret i Ribe mellem Knud og

¹ Script. min. I, s. 25.

² Ann. Dan., s. 62.

³ Smstds., s. 70.

⁴ Smstds., s. 163.

⁵ Schneidlers udg., s. 96.

⁶ Olrik og Ræders udg., s. 357.

kong Niels lod han danerne vide, at de nu takket være ham kunde bygge huse så nær kysten, de vilde — »for sørøvere skal jeg nok vide at holde jer trygge«¹. Mon han ikke har tilføjet et par ord om, at han havde skaffet både befolkningen og sig selv tryghed ved opførelsen af faste værn, hvorfra han kunde holde øje — også med *andre* end sørøvere! Han var næppe så hensynsfuld i mælet, som Sakse gør ham, og Magnus Nielsøn havde nok andre grunde til sin udåd i Haraldsted end slet og ret personlig misundelse. Det kan have været et meget vægtigt motiv til drabet, hvis Knud har skabt sig faste, militære støttepunkter ikke alene i grænselandet, men også i øvrige dele af riget — vagttårne og havnepladser, der kunde kalde befolkningen til kamp mod andre modstandere end dem, der kom »*ad mare orientale*«.

Den gisning ligger da nær, at hvad der er blevet bygget her i landet af vagttårne, så længe Knud var rigets *dux*, enten er bygget af ham selv eller på hans initiativ af halvbroderen Erik. Det er en opfattelse, der ikke kan bevises, men som afgjort har sandsynligheden for sig. Kun ved en enkelt af Slibefæstningerne har vi et samtidigt vidnesbyrd om Knud som bygherre; men det ses ikke, at andre end han — eller Erik — kan have bygget de stentårne, som må høre 1120'erne til — så må forøvrigt arkæologien skønne over, hvilke der kan være tale om. Vagttårnet, dette herhjemme hidtil helt ukendte fortifikatoriske element, kan være noget af det »fremmede«, Knud førte med sig hjem fra ungdomsårene hos Lothar af Supplinsburg — til forargelse for dem, som ikke var gået i udlandets lære. Disse »speculæ«, af hvilke enkelte var indgået i middelalderlige borganlæg, medens andre lå hen som ruiner fra den for længst svundne romertid, disse »Wartburge«, der fungerede i samme formåls tjeneste og på samme primitive måde, som de romerske speculæ havde gjort det, kan han næppe have undgået at se dernede. At overføre tanken til hjemlandet må have ligget ham nær, da han med *dux*-embedet havde fået ansvaret for vore kysters sikkerhed. Opførelsen af vagttårne på særligt truede punkter, hvor tillige

¹ Smstds., s. 352.

kongelev eller patrimonium var til rådighed, var et »rigsanliggende« — som Poul Nørlund kalder Sven Tveskægs anlæg af de store lejrborge. Både lejrborge og vagttårne var i afgørende grad situationsbestemte: lejrborgene af Svens forberedelse til opnåelsen af sit offensive stormål: et Nordsøimperiums oprettelse, vagttårnene af de defensive opgaver langs vore kyster, som venderplyndringerne nødvendiggjorde. Og brugen af de to typer var lige tidsbegrænset: lejrborgene havde udspillet deres rolle, da Nordsøimperiet brast, vagttårnene, da Knuds søn, Valdemar den Store, satte et slutteligt punktum for piraternes angreb. Det vil sige, at denne vor hjemlige »specula-periode« kun har været fra ca. 1115, da Knud fik sit ombud, og til ca. 1160, da Valdemar byggede det antageligt sidste vagttårn: »*castellum in Sprogæ*«, som der står på blypladen i hans grav. Inden for disse ca. 40 år må ikke alene samtlige forudnævnte tårne været opførte, men det supplerende net af Vorhøje og Vorbjerger hører sandsynligvis også for alles eller de flestes vedkommende dette tidsrum til. Deres koncentration mellem Sydfyn og Østslesvig viser, hvorfra faren på den tid stærkest truede.

Man har hidtil regnet Valdemarernes dage for den tidligste danske periode, i hvilken stenbyggede borge blev opførte, og man har stået uforstående over for fænomener som Søborg- og Bastruptårnet, der vitterligt var ældre og derfor ikke passede ind i den givne ramme. Man må nu erkende, at der forud for Valdemarerne har ligget en tid, i hvilken der vel ikke byggedes egentlige, stemmurede borge, men da enligtliggende vagttårne, af hvilke nogle senere udbyggedes til rigsborge, blev opført. Det var for vore borges vedkommende forberedelsens, tilløbets tidsrum.

Og denne opfattelse støttes deraf, at forholdet synes at have været meget lignende i Sverige. I en afhandling om »runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust«¹ finder Martin Olsson i vore tårne på Søborg, Bastrup, Helsingborg og Sprogø paralleller til en lang række svenske tårne — Stockholmsborgens »Tre Kronor«, Visby havns »Krutttorn«, Söderköpingsvikens

¹ Fornvännen 1932, s. 273-304.

Stegeborgtårn, Stensøtårnet ved Bråviken, det ældste tårn i Kalmarborgen, »Kuretornet« i Borgholm på Öland o. fl., ligesom han under samme synsvinkel betragter de berømte »Kastaler« på Gotland. I alt dette ser han et »system av kustbefästningar, till skydd för landet mot fiendtlig invasion«, og han daterer dem til anden halvdel af det 12. årh., allersenest begyndelsen af det 13. Men navnlig fæster han opmærksomheden ved kong Knut Erikssons dage (1167–96), da den svenske østkyst gentagne gange hærgedes af hedenske pirater fra hinsides den østlige Østersø og den finske bugt, indtil kong Knut dæmmede op for dem.

Der er ingen tvivl om, at svensk og dansk forskning på dette felt gensidigt vil kunne inspirere hinanden. Nye undersøgelser i marken vil dog være nødvendige, hvis »statsaktionerne« i de to lande yderligere skal klarlægges. Begge steder var vagttårnene forløbere for de egentlige borge, hos os mindst en menneskealder tidligere end i Sverige, begge steder var de i udpræget grad situationsbestemte, og begge steder udbyggedes nogle af dem til rigsborge af betydeligt omfang, medens andre beholdt deres oprindelige præg, forfaldt og gik i glemmebogen, som historiske monumenter betragtet. Kombinationen af arkæologisk og historisk forskning vil kunne belyse denne ejendommelige gruppes fremdukken og spredning. Forhåbentlig vil lyset fremtidig blive stadig klarere.

Det er uundgåeligt, når et uopdyrket studiefelt skal inddrages til videnskabelig bearbejdelse, at den pågældende forsker da ofte føler sig famlende og usikker. Ældre iagttagelser har som regel et ret tilfældigt præg, og hver eneste gravning, han foretager, udvider nok blikket, men stiller ham samtidigt over for nye rækker af spørgsmål og frister ham vel også til at søge løsninger, som følgende gravninger vil afkræfte. Et problem, der inden for voldstedsstudiet stadig møder ham, er spørgsmålet om anlæggenes *datering*, fordi den udgør et væsentligt led i grundlaget for den *typologiske* ordning af grupperne. I flere tilfælde kan arkæologiske iagttagelser og fund yde den nødvendige vejledning; men sikrest grund under fødderne får han, hvis ma-

teriale af rent historisk karakter kan træde hjælpende til. Forhåbentlig har de ovennævnte tre eksempler belyst dette forhold.

Når Nationalmuseet for en halv snes år siden besluttede at løse den opgave amt for amt at redegøre for, hvad vi her i landet har bevaret af forhistoriske og middelalderlige voldsteder og borgruiner, kunde to principper for den kommende publikation tænkes at være udslagsgivende. Man kunde forme redegørelsen rent *katalogiserende* — med yderst knappe beskrivelser af de enkelte anlæg, men hvert bind indledet med en fyldig oversigt over de i amtet anvendte typer, disses topografiske fordeling og deres sandsynlige datering. Det er denne form, som benyttes i det nu udkommende østtyske værk »Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen«, hvis 1. bind (1958), skrevet af Paul Grimm, omfatter Halle- og Magdeburgdistrikterne, medens Joachim Herrmann i 2. bind (1960) har behandlet Stor-Berlin- og Potsdamdistrikterne. Eller man kunde i stedet give publikationen form af en række *monografier*, der så fyldigt som muligt redegjorde både arkæologisk og historisk for hvert enkelt anlæg, hvorimod den indledende amtsoversigt kortfattet gav de nødvendige typologiske og dateringsmæssige oplysninger.

Af to grunde havde man næppe noget valg mellem disse fremgangsmåder.

For det første var den amtsvise udgivelsesform ikke egnet som grundlag for andet end en i store træk opstillet typologi. Det enkelte amts antal af voldsteder vilde være for ringe som basis for en mere detailleret oversigt, i hvilken også variationerne af de forskellige grundtyper kunde finde plads. Desuden vilde en virkelig dybtgående typologi først kunne udformes, efterhånden som arbejdet skred frem fra amt til amt. Det kan bemærkes, at medens Tisted-bindet omfattede 25 anlæg og Hjørring-bindet vil komme til at behandle 13, har man i den ovennævnte tyske håndbogs 1. og 2. bind kunnet operere med henholdsvis 1368 og 403 anlæg, og det er klart, at man da har været tvunget til kun at bringe meget sparsomme oplysninger om hvert enkelt, men til gengæld har haft rigeligt materiale til en sammenfattende og fyldig indledende oversigt.

For det andet foreligger der, hvad danske voldsteder angår, meget få omfattende gravninger, og det har under forarbejderne kun i ganske særlige tilfælde været muligt at supplere disse med nye, gennemgående ret beskedne undersøgelser. Følgelig har hovedvægten måttet lægges på et minutiøst studium af anlæggenes nuværende tilstand, baseret på omhyggelige, nyoptagne fladenivellementer, på ældre kroker og beretninger og på en udstrakt brug af historisk kildestof, hvor et sådant har foreligget. Det tyske materiale har derimod givet de pågældende forskere anledning til udnyttelsen af adskilligt flere gravningsresultater, selv om mange af disse kun har haft karakter af foreløbige, ikke altid sagkyndigt gennemførte prøvegravninger. Til gengæld har man næppe lagt samme vægt på de foretagne opmålinger — de publicerede planer er i hvert fald helt utilfredsstillende — og man har ikke heller til bunds udnyttet det skrevne kildestof.

Alt i alt må den af Nationalmuseet anvendte publiceringsform siges at være den for vort lands vedkommende bedst tjenlige. Den samler, hvad både undersøgelserne i marken og de historiske kilder har gjort tilgængeligt, og for behandlingen af det enkelte anlæg er der fra starten lagt en fast ramme, som fremtidig helst skulde blive anvendt uændret.

Det forudsætter imidlertid, at der til udarbejdelsen af værket står medarbejdere rede, som kan yde selvstændig forskning inden for både arkæologi og historie. Det vil selvsagt tilkomme museet at varetage den arkæologiske side af sagen; men fører forholdene med sig, at dets embedsmænd også må påtage sig den nødvendige historiske forskning, der er mindst lige så tidkrævende som den arkæologiske, vil det meget let komme til at virke stærkt sinkende på publikationerne. Måske vilde derfor den ønskeligste løsning være, at det historiske stof blev samlet og bearbejdet af en yngre historiker, der ikke var bundet til andet arbejde på museet, men stod i stadig og snæver kontakt med dets undersøgelser i marken, så et frugtbart samvirke mellem repræsentanter for de to lige betydningsfulde discipliner kunde sikres. Kan et sådant samarbejde i fremtiden etableres,

har vi mulighed for at skabe et dansk voldstedsværk, til hvilket intet sidestykke findes i udlandet, og de problemer, hvormed man overalt kæmper — de typologiske og de dateringsmæssige — vil kunne baseres på et materiale af enestående fyldighed og betydning.

Summary.

Archaeological inquiry was in the making and historical research still cherished the Romantic view of the Past when the study of our medieval fortified sites began. Works appearing during the first half of the 19th century show traces of this; antiquarian material was not worth much, descriptions normally being uncritically based on legend and documentary material. A number of valuable descriptions of remains of ancient castles had come into existence, however; they had been compiled mainly by the local vicars during the 18th century to be published in "Den Danske Atlas". These reports relied mainly on antiquarian material, as was also the case with "Nørre Jyllands Mærkværdigheder" (now in the archives of the National Museum), written by R. H. Kruse in the 1840's and containing numerous plans and primitive surveys. Together with the vicars' reports this work was the basis on which registration of our ancient monuments was carried out, until systematic district investigations were started in 1873, when the archaeological sites were briefly described and often inaccurately surveyed.

The Museum realized that this method was highly unsatisfactory, and about the turn of the century it was decided that a complete Description of Medieval Fortified Sites must be made; careful surveys and photographs were needed. These preliminary investigations ceased in 1909. Up to 1950 several isolated excavations were carried out, mainly of royal castles, but also of a few noblemen's castles and medieval manors. As a rule only the remains of the buildings were excavated, the type and character of the earthworks being neglected. The camps (e.g. Trelleborg) are an exception. This archaeological research was supported by historical inquiry only to a small extent.

When in 1950 the National Museum set to work again on the publishing of a complete Description of Medieval Fortified Sites a radical change was brought about. Archaeological and historical research was to carry the same weight in the monographs; greater

accuracy in dating could thus be achieved. This method has proved valuable in the first and second volumes, (*Sites in the county of Thisted* (1957), *Sites in the county of Hjørring* (1963)), and will be indispensable in the third volume (*Sites in the county of Frederiksborg*). Three instances of the importance of a combined archaeological-historical method will be given: *Grønholt Site* (parish of Grønholt, district of Lyng-Grønholt). An amateurish and crude examination in 1851 was followed by a more expert inquiry 1935 to 1939. On the basis of two royal charters of 1194 and 1196 the site was considered a royal castle dating from the 12th century. An extensive examination in the 1950's, however, of the documentary material extant revealed that Grønholt was not a royal possession 1194 to 1196; that it had been granted to Esrom Monastery in one of the years 1158, 1159 or 1160; that the charters of the 1190's contained no proof of the existence of a castle; that at an unknown time Grønholt passed into the possession of some noble family; that at the end of the 14th century Grønholt belonged to the Lunge family. A site of this type can be most convincingly dated to the end of the 13th or the beginning of the 14th century. In addition, documentary information showed that the small manor situated on the now nameless site was called Tulstrupgaard. 2. *Kindholm Site* (parish of Kyndholm, district of Horns) consists of a regular, quadrilateral castle courtyard, surrounded by a moat, in direct connection with a farm yard to the north; it must be the site of a 15th or 16th century manor. This archaeological observation was at variance with the general view, based on a charter of 1364 issued by a squire "de Kyndby", according to which the site was dated. A historical inquiry, however, has established that there must have been two manors at Kyndby, both presumably insignificant. Not until a member of the Ravensberg family had obtained one of them by marriage, at about 1470, was it removed from the village community and the castle founded. 3. A third instance has wider perspectives; it is a question of realizing the existence of a type of fortification hitherto not acknowledged in this country. Excavations at *Søborg* unearthed a watch tower, dating from a period earlier than the oldest castle site (ab. 1140), which had been founded by bishop Eskil. The tower was dated to ab. 1120, its builder unknown. Documents established that the site where Eskil founded Søborg had belonged to the crown at an early stage, but had been exchanged with land near Ringsted, probably in 1135, when Erik Emune wished to found a monastic community in close connection with the burial church of Knud Lavard, his half-brother. At that time or later, the island tower

must have come into Eskil's personal possession, and he had the tower pulled down before erecting his own bishop's palace at Søborg. He lost Søborg as early as 1161, when the castle was conquered by King Valdemar. The demolished tower must consequently have been connected with a royal castle, built either by the King or his representative. It formed no part of the castle but, standing by itself, it primarily served as a watch tower at the only significant road leading to northeastern Zealand between the Sound and Roskilde Fjord. The *Bastrup tower* is of the same type. From this tower the road from Roskilde northwards was inspected, at a point where it crosses the low, marshy valley stretching from the Sound to Roskilde Fjord. The entrance to the Sound was watched from a big circular tower on the hill at *Helsingborg*. A similar stone tower was erected at *Sliensminne*, another outside the *Slesvig* harbour. These watch towers are similar to the so-called "speculae", built by the Romans along the "limes" at important passes, rivers, harbours etc. — a system which was later copied esp. in Germany. The stone watch towers in this country, the Søborg, Bastrup and Helsingborg towers, must — judging by their general construction — have been built within approximately the same period, ab. 1120. The Slesvig tower is mentioned by both Svend Aggesøn and Saxo in connection with the imprisonment of Svend's grandfather in 1132; on the whole the account is reliable and it proves that the tower is older than the year stated; it must date from the 1120's, which is presumably also the case with the Slieminne tower. Furthermore, Robert of Elgin, a contemporary of Knud Lavard, states that he built a citadel "propter pirates ad mare orientale", i.e. against the pillage of the Wends. As all these towers form one group as regards type, function and time, they must also have originated from the same circumstances; they all bear witness to the defence against the Wends in the first half of the 12th century.

The Old Danish word for "watch", "look-out" was *warth*, *worth*, corresponding to Middle Low German *warde*, Middle High German *warta* (cf. Wartburg). The word forms part of many Danish place names, each indicating that during times of unrest watch was kept either from a stone tower or a wooden tower or simply from a beacon, which could be lit when an enemy was approaching. The name *Vordingborg*, the town lying behind the island of *Oringe* and situated on the southern route to Zealand, is also of significance in this connection. In an original document from 1239 the name is spelt *Orthingiburch*, and in Valdemar's cadastre Oringe is spelt *Worthing*, *Worthing*, characterizing the island as

having a *worth*. Voldbjerg (parish of Vester Åby, district of Sallinge) in southern Funen is spelt *Wordburgh* in 1229. Varbjerg (parish of Brenderup, district of Vends) in northern Funen has the form *Wordburg* in Valdemar's cadastre; the same cadastre has the spellings *Wartherø* and *Worthærø* for the island of Orø in the Isefjord; the plural of the prefix implies that more than one *worth* existed on the island. There were in fact two; one (*Børreklak*) at the western reach of the fjord and one (*Børrehoved*) at the eastern reach. At *Børreklak* the enceinte was demolished as late as 1870 to 1871. Along the coasts 13 or 14 *worth*-names are known, along important inland roads 2 or 3. There is much evidence that they all date from within a fairly short period, in which a certain danger was imminent on the coasts; the years of the Wend expeditions, i.e. the first half of the 12th century, are naturally, brought to mind. Who, the historian wonders, is likely to have set up such a watch system within this period? The Wend plunderings had begun already at the end of the 11th century, but Erik Egode had halted them; the stone towers cannot have been built in his time. It is fairly certain that they date from ab. 1120. Probably the times of King Niels can also be left out of consideration; during his reign the plunderings were intensified, and they were not stopped until in 1115 Knud Lavard became the dux of the country. Circumstances have connected his name mainly with the defence of the southern border as "dux Jutie". In later chronicles, however, he is also "dux Danorum", "dux in Dacia" or "dux Dacie" or even "dux totius Daciae" as he is named by the almost contemporary Helmold. This corresponds very well with the fact that according to Saxo he delegated his authority in the islands to his half-brother, Erik (Emune), and Saxo's flowery account of Knud's quarrel with King Niels at Ribe reveals him as the great defender of our coasts. From Lothar of Supplinsburg he may, already as a young man, have learnt about the German "Wartburge", and he may have transferred the system to his own country when the office of dux was bestowed upon him. Up to this time this method of fortification had not been in use; it was to a high degree dependent on circumstances, and therefore used only as long as the situation required it. The tower on Sprogø, a typical "specula", was presumably one of the last *worth* to be constructed.

The age of the Valdemars has been regarded as the earliest date for the construction of stone castles in this country; the watch towers are in fact not properly castles, but forerunners of castles, and belong among the early examples of the art of stone building. The recognition of this fact is the results of the combined

archaeological-historical method. Most likely, many a *worth* was built of wood, others being only beacons in times of war; but they must also be included in the picture for the conditions in the country in the first half of the 12th century, as it is illustrated by the stone towers, all of which were presumably built within the years 1115 to 1132, according to both archaeological and historical evidence. It may be added that one generation later the Swedes took up the same system of warning and fortification.

Though the study of our medieval sites is both tempting and exciting it is also new, and often leaves the student with a feeling of hesitation and uncertainty. The main question is the dating of the sites, and dating is of paramount importance in attempting any typological registration. Where archaeological deductions fail a historical solution is often possible; the application of both methods is of vital importance. The National Museum planned its Description of Medieval Fortified Sites as a series of independent monographs, grouped according to districts, each volume containing a survey of the types, variants, dating, history, etc., of the sites within the district in question. It is essentially different from the East German "Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen", which was begun in 1958 and in which the chief purpose is to list the individual sites and give comprehensive surveys in each volume. The Danish material, which is far less abundant, makes the chosen form more reasonable and profitable. The completion of the work depends on a close collaboration between archaeology and history. The museum has all the possibilities of dealing ideally with the archaeological problems; whether it will also be able to tackle the historical problems is a question of how much time the staff will have to spare. The historical research needed demands no less time than the archaeological. The best solution might be a close contact between the museum and a free-lance historian. Keen insight in both fields is essential, and if this can be obtained a work on medieval sites, unparalleled abroad, may be completed without great delay.

Broder Jacob Johansen og Uddrivelseskrøniken

AF

J. NYBO RASMUSSEN OG JAN PINBORG

I

En af de vigtigste kilder til den danske reformations historie er den såkaldte »Franciskanernes Uddrivelseskrønike«. Skønt den har været kendt og udnyttet af forskningen i over 200 år, er dog spørgsmålet om, hvem der er dens forfattere, endnu ikke tilfredsstillende løst. Der skal her fremsættes et nyt forsøg på en løsning, der er blevet til ved samarbejde mellem en historiker og en klassisk filolog.

Uddrivelseskrøniken er kendt gennem håndskriftet i Ny Kgl. Saml. nr. 276,8°. Nogle defekter i håndskriftet, som det foreligger i dag, kan korrigeres ved hjælp af afskrifter fra ca. 1700, da det var mere fuldstændigt. *M. Cl. Gertz* har i indledningen til sin udgave gjort indgående rede for denne sammenhæng, han kalder her 276,8° for W-håndskriftet, en betegnelse, der hentyder til den Mathias Worm i Ribe, hos hvem manuskriptet fandtes i slutn. af det 17. århundrede. Gertz' forbilledlige tekstudgave findes trykt i »*Scriptores minores historiae danicae medii aevi*« II bind, ss. 325–67.

Uddrivelseskrøniken består af en indledende bøn, en oversigt over klosterfordrivelsen, et forord og 15 kapitler, der hver omtaler een klosterfordrivelse. Af teksten ser man, at der ved affattelsen var mindst to franciskanere virksomme. I slutningen af Viborg-kapitlet læser vi: »*Hec retulit mihi, fratri Jacobo, reverendi patris ministris socio, predictus venerabilis pater frater Nicolaus Tybo*« (Gertz' udgave, s. 339,10) og i Ystad-

kapitlet: »-quod prefatus pater frater Andreas Bertholdi, ejusdem monasterii guardianus retulit michi, fratri Erasmo Olavi, in bona fide et conscientia sua.« Det vil sige, at såvel en broder Jakob som en broder Rasmus Olufsen har ydet bidrag til Uddrivelseskrønikens tekst. Problemet er, hvorvidt de ikke-signerede dele af krøniken ogsaa er skrevet af disse to munke, i bekræftende fald hvem der har skrevet hvad, og om måske endnu flere medarbejdere lader sig påvise?

Den første, der har udnyttet Uddrivelseskrøniken i forskningen, er *Erik Pontoppidan*, der i sin »*Annales Ecclesiae Dani-cae*« fra 1744 dels refererer dens skildringer af de forskellige franciskanerklostres ødelæggelse, dels på en morsom måde udtrykker sin opfattelse af dens tilblivelse og værdi. I en fortælling over »*Einheimische Scribenten des letzteren Periodi des Papsttums*« finder vi følgende: »18. *Jacobus Minorita*, ein Franciscaner-Mönch zu Wiburg, hat in Msc. nachgelassen *Historiam Ejectionis Monachorum ex Dania*. Daran hat mit ihm zugleich gearbeitet ein anderer Bruder desselben Ordens, nahmentlich *Erasmus Olai*, dessen Schreibart etwas schlechter ist, obwohl sie beide als Mönche oder obscuri viri schreiben und auch die Sache nach ihrem Sinn drehen. Indessen habe aus ihren Erzählungen ziemlich Licht bekommen, was die Sache derer Mönche angeht.«¹

Bortset fra djærvheden har denne karakteristik af Uddrivelseskrøniken næppe ændret sig væsentlig indenfor dansk historieforskning i de følgende 200 år.

Münter fulgte i sin reformationshistorie ganske Pontoppidans opfattelse.

Den første trykte udgave af teksten foretoges af registrator *H. Knudsen* i Kirkehist. Saml. I bind 1851. sp. 325-419. I indledningen gav han en betydelig positivere vurdering af krønikens kildeværdi end Pontoppidan, idet han skrev: »... dens troværdighed, hvad fakta angaar, kan næppe med mindste grund drages i tvivl.« Men i forfatterspørgsmålet gjorde han intet fremskridt.

¹ II Bd., s. 304.

Da *Lindbæk* i 1914 skrev sin bog om »De danske Franciskankerlostre« kom han i afsnittet om »Graabrødrenes Forjagelse« naturligvis også ind på Uddrivelseskrøniken, som han karakteriserede på følgende måde: »Den bekendte krønike om munkenes fordrivelse, der er forfattet af Jakob Jensen og Lektoren Rasmus Olufsen i Næstved giver mange udmærkede enkeltheder; det anerkendes nu almindeligt, at den i det hele er ganske pålidelig, selv om munkene naturligvis ikke fornægter deres standpunkt.« Også *Lindbæk* lod dog en nøjere udforskning af forfatterskabet ligge.

I sin indledning til den førstnævnte tekstudgave, begyndte derimod *Gertz* at røre ved problemet. Hans tanker er følgende: Skriftet må karakteriseres som »en ikke helt fuldendt bearbejdelse af en ufuldstændig materialesamling.« En enkelt mand må have fattet planen til værkets tilblivelse, have indsamlet beretninger om begivenhederne i de enkelte klostre, men er ikke blevet færdig, hverken med indsamlingen eller bearbejdelsen. Af denne »redaktørs« virksomhed så *Gertz* sporene i begyndelsesformularerne til de enkelte kapitler samt »rundt om i disse gloser, gramatiske konstruktioner, sproglige udtryksmåder og vendinger, som har ganske samme eller dog hinanden meget lignende præg, så at det næppe kan være andet, end at de må hidrøre fra samme ophavsmand.« De forskelligheder, der dog også spores i stilen, forklarede han som følger af, at »redaktøren« havde »følt sig bunden ved beskaffenheden af det materiale, der var blevet tilsendt ham fra guardianer eller brødre i de forskellige klostre«. Kun indledningen måtte ifølge sagens natur skyldes »redaktøren« selv, der jo havde planlagt værket. Men hvem var han? *Gertz* skrev: »Det er maaske ikke for dristigt at gætte paa, at ophavsmanden til samlingen, som den nu foreligger, er den broder *Erasmus Olavi*, der melder sig som forfatter til beretningen om Ystadklostret; fra ham hidrører sikkert ogsaa beretningen om Næstvedklostret, hvor han hørte hjemme; og beretningerne om klostrene i Malmø og Horsens, maaske tillige om dem i Randers, Køge og Kalundborg, skyldes formodentlig og-

¹ a. O. s. 85.

saa i den form, hvori de nu foreligger, i væsentlige punkter hans bearbejdelse. Til medarbejder har han dog utvivlsomt haft den broder *Jacobus Johannis*, der melder sig som forfatter af beretningen om klostret i Viborg, og som var sammen med Erasmus Olavi i Næstvedklostret 1532 umiddelbart før dette klostres opløsning.«

Gertz kalder selv denne hypotese for et »gætteri«, og det er ejendommeligt at se, at denne ellers så grundige forsker praktisk taget intet forsøg gør på, at give objektive begrundelser for sin opfattelse.

Denne mangel har imidlertid en anden forsker søgt af afhjælpe, nemlig den svenske lektor *Gösta Johanneson* i en artikel i Kirkehist. Saml. VI r. 6. bind, 1948, ss. 17–31: »Hur tillkom »krönikan« om gråbrödernas bortjagande ur Danmark?« Han gaar her fuldtud ind for Gertz' tese om »redaktøren«, der har samlet stoffet, men ikke formået fuldtud at sætte sit eget stilpræg derpå, idet han kalder dette udgangspunkt for »odisputabelt riktigt«. Hans hensigt er nu blot ved hjælp af en yderligere detailforskning at kaste lys over, hvordan denne »redaktør« har arbejdet, og hvem han er.

Vi vil her give et overblik over Johannesons resultater. Han begynder med en analyse af Halmstad-kapitlet, fordi det selv røber, på hvilket kildemateriale, det beror. Dette har været samlet hos provincialministeren i Roskilde, dels vandelsattester om enkelte fordrevne munke, dels fortegnelser over ejendele, som munkene ved klostrenes ødelæggelse havde deponeret andetsteds og endelig på mundtlig meddelelse beroende beretninger om, hvorledes selve klosterstormene var gået til. Et eksempel på sidstnævnte er beretningen om klostret i Ystad, der, som vi allerede ved, er nedskrevet af broder Rasmus Olufsen efter beretning af Anders Berthelsen, der har været dette klostres guardian ved fordrivelsen. Da nu den i Ystad dræbte broder Søren Jakobsen tidligere havde været munk i klostret i Halmstad, mener Johanneson, at kunne slutte at skildringen heraf også via Anders Bertelsen har nået Rasmus Olufsen, der altså må være forfatter til Halmstad-kapitlets berettende del. Han

slutter sig også til Gertz' tese om, at Rasmus Olufsen sikkert er ophavsmand til Næstved-kapitlet, hvor han jo selv havde været lektor.

Broder Rasmus Olufsen fra Næstved er for Johanneson som for Gertz i forgrunden af interessen. Det anerkendes ganske vist, at det er Jacob Johansen, der har skrevet Viborg-kapitlet, han tilskrives endda også Tønder-kapitlet med den begrundelse, at hjemmelsmanden må være den samme guardian Niels Tybo, der fra Viborg, kom til Tønder.

Spørgsmålet om, hvorvidt det er Rasmus eller Jakob, der er den eftersøgte »redaktør«, søger Johanneson at nærme sig ved at undersøge hans arbejdsmetode. De dele af krøniken, man med rimelighed må kunne tilskrive en redaktør er indledningen, slutformularen og de formelagtige indledningsord der træffes i en række kapitler. Nu viser det sig, at begyndelsesformlen til netop det af broder Rasmus skrevne Ystad-kapitel på en usædvanlig harmonisk måde går over i den efterfølgende tekst. Der kan også bemærkes en særlig lighed mellem den indledning og den udpræget redaktionelle notits om Københavnsklostret. Johanneson fortsætter: »Han har troligen också skrivit de övriga indledningsformlerna samt slutorden. Därmed har tesen, at Erasmus Olai varit krönikans redaktör, vunnit ytterligare stöd.«

Resten af hans artikel indeholder en nærmere analyse af det gamle franciskanerhåndskrifs tilblivelsestid og egentlige formål. Johanneson giver gode grunde for at afvise betegnelsen »krønike« som lidet træffende og opfatter det i stedet som et juridisk skrift. Dets formål skulle være at tjene som bevismateriale i en kommende proces mod de lutherske klosterrovende, og forum for en sådan proces måtte være pavestolen, da denne siden 1288 stod som juridisk værneherr for al tiggerordnernes ejendom. Man kan også heraf slutte, at Uddrivelseskrøniken må være blevet til under Mellemlæstingens regering 1533-34, da de politiske muligheder for en sådan proces syntes at bedres.

For at vende tilbage til forfatterspørgsmålet kan der efter min mening rejses alvorlige indvendinger imod Gertz' og Jo-

hannesons løsningsforsøg. De bygger begge på den grundtese, som Gertz opstiller, og som Johanneson anerkender som »disputabelt rigtig«, nemlig at krøniken i den for os kendte form er resultatet af en ledende og initiativtagende »redaktørs« bearbejdelse af forskelligt indsamlet materiale. Ud fra denne tese søger Johanneson at forstå det foreliggende stof; denne redaktør *må* have skrevet de og de typiske redaktionelle bidrag og *må* derfor være den af de to forfattere, der synes mest engageret i disse rammebidrag.

Hvor sandsynlig tesen i og for sig er, er dog hele fremgangsmåden metodisk fejlagtig og fører derfor heller ikke til sikre resultater. I stedet for at ville presse stoffet ind i den forudfattede og ubeviste hypotese, må man simpelthen fordømsfrit gå ud fra det givne, d.v.s. i vort tilfælde Uddrivelseskrønikes tekst, som den faktisk er overleveret os i Ny Kgl. Saml. 276,8^o. Takket være Gertz' tekstkritik er vi dog i stand til at benytte dette håndskrift i en mere oprindelig skikkelse, end det nu foreligger, vi kan arbejde med Uddrivelseskrøniken, som den så ud, da den var i Mathias Worms eje i slutningen af det 17. århundrede. Kun hvad vi gennem en analyse af dette oprindelige »Worm-håndskrift« med sikkerhed kan slutte os til, bør vi anse for en videnskabelig underbygget tese om dets tilblivelse.

Worm-håndskriftet er skrevet med een hånd fra begyndelse til ende, men, som vi ved, har to forfattere navngivet sig deri, nemlig Jacob Johansen i Viborg-kapitlet og Rasmus Olufsen i Ystad-kapitlet. Denne første iagttagelse viser, at vi ikke står overfor originalen, men har med en afskrift at gøre, der enten kan hidrøre fra een af de to forfattere eller fra en helt tredje person. Vi vil betegne denne person som »Worm-skriveren«, og vi kan nu nøjere præcisere vor opgave, som består i at bestemme Worm-håndskriftets karakter og tilblivelse og specielt dets forhold til de to forfattere.

Gertz nøjes med herom at skrive: »Dette håndskrift er ikke selve originalhåndskriftet, hvad forskellige fejl i det noksom viser, men det maa vistnok være afskrevet umiddelbart efter

originalen, omtrent ved midten af det 16. aarhundrede, og skriveren har gennemgaaende gjort sit arbejde omhyggeligt.«

Man skulle heraf tro, at dets fejlagtighed var nok til at vise, at det er en umiddelbar afskrift efter en formodet »original«!

Tværtimod er der tydeligt, at Worm-håndskriftet selv er et ufærdigt arbejde. Det ser man af de forskellige lakuner, der findes deri. Til kapitlet om København er der således afsat en hel side plads (s. 14v), skønt teksten kun fylder nogle linier øverst. Kapitlet om Trelleborg er aldrig blevet til mere end en overskrift, skønt hele to sider er afsat dertil (ss. 18r og 18v). Også Køge-kapitlet er kortere end planlagt (s. 19r). Disse forhold viser, at vi ikke har at gøre med en afskrift i almindelig forstand, d.v.s. en kopi af en færdig tekst. – Worm-håndskriftet må være blevet til på et tidspunkt, hvor der endnu arbejdedes aktivt med teksten. Worm-skriveren har for sig haft en del færdigt stof i en for os ukendt skikkelse, og han har ventet at få endnu mere, mens han planlagde og skrev. Også en ejendommeligt uoverensstemmelse mellem hans indholdsfortegnelse og kapitlernes faktiske rækkefølge viser arbejdets ufærdighed.

Det er derfor klart, at Gertz ikke kan have ret i, at håndskriftet først er blevet til i midten af det 16. århundrede. Worm-skriveren må have virket på et tidspunkt, hvor franciskanernes historie i Danmark endnu ikke var et afsluttet kapitel, d.v.s. før Christian III's landsforvisningslov af 1537. Dette bekræftes yderligere af, at Uddrivelseskrønikens plan kun omfattede de klostre, der nedlagdes under Frederik I, men ikke nogen af dem, som først Christian III 1536–37 fik ødelagt. Vi ved således, at munkene fra Trelleborg, som Worm-skriveren havde afsat plads til, men aldrig nåede at få skrevet om, faktisk allerede 11-3-1532 var fordrevne fra denne by.¹

Det kan altså anses for ganske sikkert, at Worm-skriveren gjorde sit arbejde i årene mellem 1532 og 1537. Han har uden tvivl selv været franciskaner, og det er temmelig sandsynligt, at han har arbejdet i Ribe. Efter 1532 var denne bys franciskanerkloster det eneste tilbageværende i hele Jylland, og det

¹ Frederik Is danske registranter s. 300.

var fyldt med flygtninge fra landsdelens øvrige nu ophævede klostre. Den førnævnte guardian, Nicolaus Tybo fra Viborg og Tønder, havde her fået stillingen som viceguardian, og den senere så kendte Flensborg-munk, Lütke Naamensen, opholdt sig også her. Milieuet i Ribe, var således gunstigt for et arbejde som Uddrivelseskrøniken, og det var jo også her, manuskriptet senere fandtes. Dog er arbejdet måske påbegyndt i Roskilde (se senere).

Hvor han end har arbejdet, har Worm-skriveren for sig haft forskelligt materiale. Vi ved, at der derimellem befandt sig en skildring af fordrivelsen fra Viborg, forfattet af broder Jakob Johansen, og een om Ystad af broder Rasmus Olufsen. Det skal i det følgende gennem en filologisk tekstanalyse forsøges at skaffe klarhed over, hvem der er ophavsmænd til de øvrige kapitler.¹

II

Det² skulle nu være muligt at nå til en klarere vurdering af forfatterspørgsmålet ad en anden vej end den af Gertz og Johanneson valgte. Det givne udgangspunkt er, at to afsnit er signerede; dette forhold må man kunne udnytte til at søge at nå til en bestemmelse af de to forfatters stilpræg og derefter se om nogle af de andre afsnit kan presses ind i en af de to således givne stilrammer. Det er naturligvis klart, at man ikke kan regne med en fuldt bevidst anvendt, ensartet stil; men det skulle være muligt at finde visse stiltendenser hos de to forfattere og derved nå til en klarere forståelse af »krønikens« tilblivelse.

Viborg-beretningen har på mange punkter et klart særpræg. Bagved den ydre beretning mærker man en forfatter, der er dybt engageret i begivenhederne og betragter udviklingen med en stærk harme. Klart kommer det til udtryk i de ofte voldsomme, men unægteligt malende beskrivelser af lutheranernes »pestbringende« virksomhed (s. 336,23 ff.).

Denne harme og voldsomhed kan også til dels forklare den ejendommeligt »sprængte« disposition af stoffet. Det er ikke en

¹ Forfattet af J. Nybo Rasmussen.

² Forfattet af J. Pinborg.

klart fremadskridende kronologisk beretning: flere steder forekommer indskud, indledet med »ante vero« eller lignende, der ofte virker noget kejtede, som om forfatteren pludselig kommer i tanke om nogle parallelbegivenheder eller noget forhistorie, der kan uddybe skildringen. Sådanne indskud forekommer ss. 337, 14, 17; 338,9,13.

Især af indskudet s. 337,14 ses det tydeligt, at der bag disse indskud ligger et ønske om at få baggrunden med i skildringen, at sætte begivenhedsforløbet i perspektiv. Vi får franciskanernes skæbne skildret på baggrund af hele den reformatoriske bevægelses udvikling på stedet. Betegnende for denne holdning er det, at lutherdommen ikke så meget skildres som politisk modstander, som den magt, der fratager munkene deres kloster, men som en åndelig magt, et kætteri, der truer hele nationens velfærd (f. ex. s. 336,19 ff.). Ved denne kompositionsform opnår Jakob at koncentrere fremstillingen om et forholdsvis kort begivenhedsforløb, men samtidigt at få begivenhederne sat i et større historisk og åndeligt perspektiv.

Parallelt med denne kompositoriske tendens finder man i sætningskonstruktionerne en bemærkelsesværdig stræben efter hypotaxe: i langt det overvejende antal tilfælde koncentrerer hver enkelt periode om eet hovedverballed. Denne koncentration opnås i påfaldende mange tilfælde ved en anvendelse af præsens participium i nominativ som udvidelse til hovedverbet. (s. 336,18,23 bis; 337,18,25,28; 338,4,7,12; 339,4,5). Overgangen fra en periode til en anden markeres ved overgangspartikler (autem, vero, enim, igitur). – Endnu et par syntaktiske fænomener er værd at bemærke: Menings- og ytringsverber følges bestandig af accusativ med infinitiv, altså normal klassisk syntax. I det hele taget er der i Viborg afsnittet en tydelig »klassicistisk« bestræbelse uden at den dog giver sig udslag i synderlig sproglig elegance.

Den »klassicistiske« holdning kommer også klart frem i glosevalget. Her arbejder Jakob med den såkaldte »interpretatio romana«: at benævne nye institutioner efter deres klassiske quasi-paralleler. Eksempler herpå er: contio (= prædiken s.

336,20), *sacra aedes* (= kirke s. 336,22), *divus* (= Sankt s. 336,22), *factio* (= sekt s. 337,4), *proconsul* (= borgmester s. 339,1).

Til slut skal anføres nogle spredte iagttagelser over Jakobs anvendelse af småord: »porro« i betydningen »så, desuden« bruges påfaldende hyppigt (ex. ss. 337,14; 338,17,25); »*evestigio*« for »*strax*« (s. 338,6); »*nimirum*« for at indføre en nærmere forklaring (ex. s. 337,2).

Ystad-beretningen er af karakter mere neutralt berettende. Beretningen skrider kronologisk frem. Forhistorien lægges frem i en indledning, der ikke direkte vedrører uddrivelsessagen. Der går gennem hele beretningen en tendens til nøjagtigere, fremadskridende strukturering, »for det første«, »for det andet«, »først«, »så« »endelig« er tydelige udtryk for denne tendens. Hvad beretningen på denne måde vinder i klarhed overfor Viborg-beretningen, taber den til gengæld i perspektiv. Den ser ikke så meget den åndelige kamp; den er blot et juridisk vidneudsagn, omend ikke et lidenskabsløst.

Rasmus har en tydelig tendens til parataxe. Flere hovedverber knyttes sammen i een periode ved hjælp af conjunctioner. Som følge heraf træder hans brug af præsens participium noget tilbage. I det hele taget har Rasmus nogen tendens til omstændelighed; således anvender han påfaldende mange gange unødvendig fordobling af udtrykket. Fra indledningen kan nævnes følgende eksempler: *historia ac modus*; *inhumanissime ac flebilissime*; *profligationis seu expulsionis*; *quam impie quamque inchristianissime*; *diabólico et furibundo*; *agitata ac inflata*; *trabibus ac magnis lignis* etc. (Indledningen virker i øvrigt snarere som en fordobling af en given formel end som archetypen for alle indledninger, som Johannesson foreslår det (jf. s. 197). Dermed falder den væsentligste argumentation for at gøre broder Rasmus til værkets »redaktør« til jorden).

Overgangen fra periode til periode er ikke så omhyggeligt ledsaget af partikler som den er i Viborg-beretningen. Når Rasmus endelig bruger dem er det heller ikke med samme sikkerhed. Et sted indleder han således en sætning med *igitur* (s. 360,31)! »*Et non*« forekommer for »*neque*« (s. 362,32). Der forekommer

også partikler, der ikke findes i Viborg-beretningen: »necnon« (s. 360, 30), »attamen« (s. 359, 22). Derimod er »autem« overraskende sjældnen.

Også i sætningskonstruktionerne adskiller Rasmus sig tydeligt fra Jakob. Efter menings- og ytringsverber er der således hyppigst quod-sætninger (ex. ss. 363, 23, 26; 361, 15, 22 etc.). Der er også eksempler på indirekte spørgesætninger i indikativ (s. 360, 14, 15).

I det hele taget ligger Ystad-beretningen fjernere fra klassisk latin end Viborg-beretningen. Det kan også tydeligt iagttages i glosevalget: således optræder det danske ord »rytter« latiniseret som »rutherus« (s. 363, 7). Ligeledes kender Rasmus ikke til interpretatio romana: secta (s. 359, 10); burgimagister (s. 360, 6, 363, 15); ecclesia (s. 360).

Endelig skal til slut samles et par spredte iagttagelser over småordene. Som overgangsord bruges »tunc« (= så, derpå, s. 360, 15 etc); for »nemlig« i reglen »videlicet« (s. 363, 27); endelig for »uden« »absque« (s. 360, 29).

Ovenstående bemærkninger kan samles i følgende skema, der naturligvis må tages cum grano salis. Det er ikke en spændetrøje, der entydigt bestemmer forfatternes udtryksmuligheder, men et udtryk for en tendens i deres stil.

	Viborg	Ystad
karakter	emfatisk	berettende (nøjagtlig strukturering).
perspektiv	teologisk	juridisk
komposition	»sprængt«	fremadskridende, »kronologisk«
periodebygning	hypotaxe koncentration præs. part. nomin.	parataxe tendens til fordobling sideordning
periodesammenknytning	omhyggelig anvendte partikler	mindre klassisk brug af partikler
særlige sætningskonstruktioner	verba dic. + acc.c.inf.	v. d. + quod
glosevalg	»klassicistisk«. interpretatio romana.	»moderne«. danske ord i latinsk kåbe.

	Viborg	Ystad
diverse	tunc = dengang	tunc = derpå
	porro = så	
	sine	absque
	nimirum	videlicet
	evestigio	

Disse resultater skal nu prøves anvendt på »krønikens« andre afsnit.

Flensborg-afsnittet. Struktur: indskud (s. 335, 16–18; 22–23). Perioderne hypotaktiske med udstrakt brug af præ.s.part. i nominativ. Menings- og ytringsverb er følges af acc.c.inf. Af glosevalget kan fremhæves »porro« (s. 335, 20; 336, 11) »evestigio« (s. 336, 8). Ingen interpretatio romana, men heller ikke eksempler på danske ord i latinsk kåbe. Såvidt den korte tekst tillader at slutte, taler al sandsynlighed for, at denne beretning har broder Jakob til forfatter.

Tønder-afsnittet. Struktur: indskud (s. 339, 28) hvorved hovedvægten lægges på kongens aktion. Præs.part. nominativ for at fremkalde hypotaxe har vi ss. 339, 23, 27; 340, 2. Menings- og ytringsverb er følges af acc.c.inf. Interpretatio romana: sacra aede (s. 339, 20) divus (s. 339, 20) contio (s. 339, 21). Der er således også rimelig grund til at tillægge broder Jakob dette afsnit. (Et andet indicium i samme retning er det måske også, at hovedpersonen i Tønder-afsnittet, guardianen for klosteret, broder Niels Thybo, i Viborg-afsnittet nævnes som hjemmelsmand for broder Jakobs beretning. Man kunne da tænke sig, at han også har meddelt broder Jakob begivenhederne i Tønder. Det regner i hvert fald Johannesson for en rimelig tanke).

Malmø-afsnittet vækker også umiddelbart en fornemmelse af samhörighed med Viborg-afsnittet. Da dette afsnit alene ved sit omfang (i Gertz' udgave 13 af 40 sider, altså ca. 1/3) står som kærnestykket i »krøniken« skal denne fornemmelse søges grundigere underbygget.

Beretningen er således disponeret:

Indledning: Lutherdommens fremtrængen i Malmø ss. 340, 18–342, 29

Klaus Mortensen kommer til Malmø s. 340, 18–21
 indskud om hans virke i København ss. 340, 22–341, 2
 han kaldes til Malmø s. 341, 2–8
 beretningen fra s. 340, 21 genoptages ss. 341, 8–342, 28
 dog afbrudt af beretn. om hans fordrivelse (antea tamen)
 s. 342, 13–18.

Selve hovedskildringen (Iam propositum prosequamur) s. 342,
 29–350, 22

- I. Viceguardianen Jakobs sammenstød med reformatorerne
 – s. 345, 27
 - a) med Klaus Mortensen ss. 342, 29–343, 28
 - b) med Hans Spandemager ss. 343, 28–344, 21
 - c) diskussion i kirken med Klaus ss. 344, 21–345, 4
 - d) tilbagespring i tiden: Frans Vormordsen komme til
 Skåne s. 345, 5–23
 - e) diskussion mellem Jakob og Frans s. 345, 24–27 (lakune)
- II. Angreb på munkenes gudstjeneste og klosterliv – s. 348, 19
 - a) brødrene fordrives fra koret s. 345, 28–346, 10
 - b) tidligere angreb på kommunitetet s. 346, 10–13
 - c) situationen tilspidses s. 346, 14–348, 29
- III. Den endelige fordrivelse ss. 348, 20–350, 22

Som det fremgår, opviser strukturen således de kendte .Jakob-indskud: ss. 340, 22; 342, 13; 345, 5; 346, 10, der bidrager til at koncentrere opmærksomheden om hovedbegivenhederne i fordrivelsen, samtidig med at de giver begivenhederne historisk og dogmatisk perspektiv. Hertil kommer endvidere, at skildringen af Klaus Mortensens virksomhed i indledningen er en nøje parallel til skildringen af Hans Tausen i Viborgberetningen – bortset fra at Malmø-kapitlet er betydeligt udførligere: Begge prædiker først i mindre kirker, hvor de samler store tilhørerskarer; derfor får de af kongen overladt større kirker og strækker derpå hånden ud efter franciskanerklostrene. I begge tilfælde lægger forfatteren stor vægt på begivenhedernes teologiske perspektiv; de lutherske prædikanter prædiker et

kættereri og forfører folket til at falde fra sandheden. Til denne parallelisme i handlingsforløb og bedømmelse svarer nu en lang række sproglige paralleller; herpå skal anføres nogle eksempler.

Viborg	Malmø
s. 336, 24: <i>evomuil . . . linguae virus</i>	s. 340, 21: <i>ebulliens malitiae scalbris</i>
s. 336, 25: <i>suae pestiferae doctrinae errore</i>	s. 340, 19: <i>hereticae pravitalis erroribus</i>
	s. 340, 27: <i>lutheranae doctrinae errore</i>
s. 337, 24: <i>sacello in ambitu sito</i>	s. 341, 14: <i>sacello ibi sito</i>
s. 337, 3: <i>concionis novae et inauditae auditoribus</i>	s. 341, 15: <i>audiendae novae et inauditae concionis gratia</i>
s. 336, 24: <i>venenatae linguae virus</i>	s. 341, 19: <i>venenum</i>
	s. 342, 17: <i>hereseos venenum hauserunt</i>
s. 337, 3: <i>aede non sufficiente auditoribus</i>	s. 342, 32: <i>venenatae linguae spicula</i>
	s. 341, 29: <i>sacellum multitudini non sufficeret</i>
s. 336, 14: <i>linguae virus</i>	s. 342, 2: <i>vesanae suae doctrinae virus</i>
s. 336, 25: <i>gliscente indies . . .</i>	s. 342, 4: <i>gliscente indies . . .</i>
	s. 346, 14: <i>crescente indies . . .</i>

Også Malmø-beretningens sætningskonstruktioner opviser tydelige paralleller til Viborg-beretningens. Præsens participier i nominativ som udvidelse til hovedverbet er meget hyppige. ss. 341, 27; 342, 17, 20; 343, 21, 27; 344, 3, 23, 26; 346, 2, 27; 347, 6, 15, 24, 25, 29, 32; 349, 8, 12, 22, 29, 30, 32; 350, 1, 3, 16). Overgangspartiklerne viser samme omhyggelige og rimelige brug som Viborg-beretningen. Endvidere er der ikke tale om quod-sætninger efter menings- og ytringsverber. Af småord falder det jævnlige forekommende »porro« i øjnene (s. 342, 1; 343, 6 etc.). Ligeledes genfindes »vestigio« (s. 348, 31) og »nimirum« (s. 340, 31 etc.). Endelig frembyder Malmø-beretningen rigelige eksempler på *interpretatio romana*: *sacra aedes* (s. 341, 30), *factio* (s. 350, 4), *proconsul* (s. 348, 3), *contio* (s. 342, 30), *divus* (s. 341, 31).

De her fremdragne forhold berettiger til at slutte, at Viborg- og Malmö-beretningerne er forfattet af den samme person, broder Jakob Johansen.

De fleste af krønikens øvrige afsnit er så korte, at det er umuligt at sige noget sikkert om deres stilpræg og eventuelle forfatter. Jeg skal derfor indskrænke mig til de kortest mulige bemærkninger. Københavns-beretningen kunne som allerede af Johannesson påpeget genkalde broder Rasmus' stil fra Ystad-beretningen. Først og fremmest de mange fordoblede udtryk peger i denne retning. Men stykket er ikke andet end en indledning, så nogen egentlig konklusion skal man vist vogte sig for at udtale. – I Kolding-beretningen er der visse indicier, der peger på Jakob, således indskud (s. 351, 26), hypotaxe med adskillige præsens participier. På den anden side er der ingen eksempler på *interpretatio romana*, og man finder vendingen *denuntiaturi, quatinus* (ikke *acc.c.inf.*). – Ålborg-beretningen har intet særligt særpræg. Det samme gælder Køge-afsnittet. Randers-afsnittet er meget livligt, men har hverken udprægede lighedspunkter med Jakob eller Rasmus. – Halmstad-beretningen adskiller sig som allerede Gertz bemærkede på væsentlige punkter fra de øvrige kapitler. – Næstved-beretningen har man udfra en indre sandsynlighed villet tillægge Rasmus, da han var lektor i klosteret der. Men med ligeså stor ret kunne man henhøre den til Jakob, der er en af hovedpersonerne i de skildrede begivenheder. Stilen tyder ikke på Rasmus: der er ingen udpræget tendens til fordobling, og der forekommer *interpretatio romana*. På den anden side er indicierne for at gøre Jakob til forfatter heller ikke tilstrækkeligt stærke. – Om Kalundborg-beretningen er der ikke stort at sige. Derimod kunne man have lyst til at tilskrive Rasmus Horsens-beretningen, der har en del fordoblinger og også i småord synes at have samme forkærlighed som Rasmus. Men nogen større sikkerhed kan man vist næppe nå.

Tilbage står da spørgsmålet om *praefatio* kan passes ind i et af de to stilbilleder. Besvarelsen heraf vanskeliggøres ved at *praefatio* ikke er berettende på samme måde som de øvrige afsnit, altså har en anden fremstillingsform. Der er dog visse

ting, der peger snarere i retning af Jakob end af Rasmus. Mod Rasmus taler, at der ikke er nogen påfaldende tendens til fordobling, ligesom syntaxen ikke fremviser nogle påfaldende uklassiske træk. For Jakob taler en del temmeligt stærke indicier: For det første det udpræget teologiske perspektiv med påvisningen af lutherdommens teologiske svagheder og deres følge for moralen, et perspektiv, der jo også kom til udtryk i Viborg- og Malmø-beretningerne. For det andet er der visse sproglige vendinger, der også er karakteristiske for stilen i Viborg- og Malmø-afsnittene: *cernere est* (ss. 332, 11 & 333, 5 \neq 338, 6); *lutheranae factionis* (ss. 332, 13 & 333, 17 \neq 337, 4); *pestiferis doctrinis* (ss. 333, 15 \neq 336, 23); *perinde atque* (ss. 333, 20 \neq 345, 17). Men man savner de sædvanlige præsens participier i nominativ: herpå findes kun eet eksempel (s. 333, 17–19). Det kan skyldes, at det ikke er en skildrende beretning.

Som det fremgår af det her forelagte materiale har broder Jakob Johansen således udformet den første og længste del af krøniken, nemlig Flensborg-, Tønder-, Viborg- og Malmø-beretningerne, og muligvis *praefatio* og Kolding-beretningen. De følgende afsnit derimod har haft forskellige forfattere, blandt hvilke broder Rasmus Olufsen synes at have indtaget en betydningsfuld plads. Men at han skulle være »krønikens« hovedredaktør, som Gertz og Johannesson har ment, er en tese, som det er umuligt at fastholde.

III

På basis af dette nye billede af uddrivelseskrønikens forfatterskab vil vi nu fortsætte det historiske arbejde med nøjere at undersøge hovedforfatteren broder Jakob Johansens liv.¹

Han optræder i krøniken som provinsialministerens *socius*, hvilket i denne kontekst betyder ledsager, vel nærmest »sekretær«. Franciskanerordenen var inddelt i provinser, der hver lededes af en demokratisk valgt minister. Danmarks 26 klostre udgjorde en sådan provins (Dacia) og efter indførelsen af

¹ Herfra atter Nybo Rasmussen.

den indre-franciskanske reformbevægelse, observansen, skulle der vælges en ny provinsialminister (provinsial) hvert tredje år på et såkaldt provinsialkapitel. Franciskanermunken *Peder Olsen* (Petrus Olai) har i sine optegnelser om sin ordens historie givet os en nøjagtig liste over alle kapitler og de provinsialer, der blev valgt indtil landsforvisningen 1537.¹ Vi ved derfor nøje, hos hvem Jakob Johansen har været socius. Det var *Rasmus Clausen Ulf*, der valgtes i Roskilde 1531, og som tidligere havde været guardian for klosteret i Odense. Han opholdt sig i stiftsbyen Roskilde, hvor protestantismens uro ikke nåede hen, og afholdt et kapitel i en anden af de udpræget katolske byer, Helsingør, 14/9 1532. Alt tyder på, at han har været en mand, der var egnet til at lede ordenen i dens trængsler. Siden 1528 var det ene kloster efter det andet blevet ødelagt af de luthersksindede øvrigheder, først og fremmest kongen, Frederik I. selv, dernæst rigshofmester *Mogens Gjæve*, der af Uddrivelseskrøniken med rette betegnes som munkenes fjende nummer eet² – han havde hovedansvaret for mindst fem klostres ødelæggelse – og endelig byrådene i de luthersksindede byer, der vel var de færreste, men til gengæld nogle af de vigtigste, som f. eks. København og Malmø. Adelen var derimod gennemgående katolsk og hjalp ofte de forfulgte franciskanere, det samme var tilfældet med borgerne i mange byer, f. ex. Helsingør og Svendborg, samt stiftsbyerne med undtagelse af Viborg. Det lutherske parti havde imidlertid overhånd, så længe kong Frederik levede, og enhver der rejste en anklage eller blot et krav om at fordrive munkene fra et af deres klostre fik let et kongebrev derpå,³ uden at munkenes protester hjalp det mindste.

Det er denne revolutionære, for franciskanerne nærmest anarkistiske tilstand, der er baggrund for at forstå Uddrivelseskrøniken og mændene bag den. Allerede provinsialen Rasmus

¹ Gertz II s. 319–24.

² Ibid. s. 334, 8.

³ Talrige eksempler i »Frederik Is danske registranter«, således Malmø s. 210, Trelleborg ss. 214, 300, København s. 269, Køge s. 277, Halmstad s. 323, Ystad s. 301, Næstved s. 332 og Horsens ss. 258, 337.

Ulfs valg af en særlig socius var noget nyt, der tydede på ekstraordinære tilstande, som nødvendiggjorde en særlig indsats fra ordensledelsens side, hvis noget skulle reddes. De to lagde en fast og klar plan, som røber en intelligens og beslutsomhed, som ikke uden kamp, vel at mærke med åndens våben, ville resignere overfor den nådeløse modstander. Af Peder Olsens kopibog side 103 ser man, at pater minister skabte en samling af klostrenes fundamentsbreve, en ganske logisk forholdsregel til at sikre de juridiske beviser for retten til den ejendom, der nu blev frarøvet dem, men som man kunne håbe at vinde tilbage igen. Af uddrivelseskrøniken ser vi endvidere som Johannesson også bemærkede, at der i Roskilde opbevaredes »vandelstatter« over de enkelte fordrevne munke og lister over inventar taget i forvaring af munkene venligtsindede mennesker.¹ På den måde håbede man at bevare en vis organisation, selv blandt de franciskanere, der måtte leve »under jorden«, fordi deres klostre var konfiskerede, og de selv forfulgte. Endelig påbegyndtes arbejdet med uddrivelseskrøniken, der, som Johannesson mener, sikkert har et juridisk sigte, nemlig at tjene som sagsfremstilling ved en fremtidig proces mod klosterstormerne.

Vi har også omtalt Jakobs samarbejde med lektoren fra Næstved klosteret, broder *Rasmus Olufsen*, idet denne har skrevet i hvert fald krønikens Ystad-kapitel. Men i Næstved-kapitlet får vi kastet lys over en anden side af samarbejdet mellem disse to mænd, som fortjener at omtales nærmere. Mogens Gjøe var særlig ærgerlig over, at franciskanerne stadig sad i fred i klosteret i Næstved, fordi hans forældre havde skænket rige gaver til dette kloster, og han endog inden sin overgang til den nye lære ikke alene selv havde valgt sit gravsted i klosteret og testamenteret det sin bedste hest og sit harnisk, men hans første hustru lå allerede begravet der.² Han havde dog ikke let ved at finde en metode til at gennemføre sine fordrivelsesplaner, for byrådet i Næstved var ikke interesseret i lutherdommen og gode venner med munkene. Uddrivelseskrøniken fortæller nu,³ at Mogens

¹ Gertz s. 357, 13.

² Lindbæk: De danske franciskanerklostre s. 178.

³ Gertz s. 364, 21 ff.

Gjøe først forsøgte at sende prædikanter til byen for at ophidse befolkningen mod klosteret, men »det hjalp ikke«. Så prøvede han en anden plan. Han sendte i foråret 1532 to frafaldne franciskanere, der var gået i hans tjeneste, Johannes fra Køge og Niels Kristensen (senere luthersk præst i Randers) til Næstved og lod dem påhøre en af lektor Rasmus Olufsens prædikener. »De optegnede nogle punkter deraf, som de med urette holdt for falske, og sendte dem til Mogens Gjøe. Denne benyttede sig af lejligheden og forbød Rasmus at prædike, førend han havde givet møde for den strenge ridder og forsvaret sine udtalelser«. Denne fremgangsmåde kan kun forstås på baggrund af herredagsrecessen af 14. juli 1530, hvori det hed: Om Guds ord og evangelium vil vi, at enhver der har nåden, må prædike klart og åbenlyst lære for alle i vore købstæder og andetsteds i riget, eftersom vore undersætter, købstadsmænd fra Nørrejylland med flid har begæret af os. Dersom nogen prædiker eller lærer noget andet, end hvad han kan bevise ved den hellige Skrift, så skal han selv stå til rette herfor.¹ Denne tvetydige bestemmelse, det eneste resultat af herredagen, hvad det religiøse spørgsmål angår, var simpelthen blevet til ud fra ønsket om at finde en formel, alle parterne kunne udlægge til egen fordel. Hvad vi ser i Næstved, er et forsøg fra Mogens Gjøes side på at udnytte bestemmelsen til *sin* fordel. Han anklagede Rasmus Olufsen for at lære noget, han ikke kunne bevise med den hellige Skrift, og da der ingen bestemmelse var om, hvem der skulle bedømme den slags sager (det var netop hovedstridspunktet på herredagen) udnævnte han simpelthen sig selv dertil, ved at kræve, at broder Rasmus skulle stå *ham* til regnskab for sine udtalelser.

Men så naive var franciskanerne nu heller ikke. Uddrivelseskroniken fortsætter: »Men broder Rasmus tog den ærværdige pater ministers socius, broder Jakob Johansen, med sig til København, til Rigsrådet.« Vi kan forestille os, hvad der er gået forud; broder Rasmus har underrettet ordensledelsen i Roskilde om Mogens Gjøes stævning; der er blevet forhandlet og truffet den beslutning at forelægge hele sagen for Rigsrådet. Da det var socius, der blev udset til at ledsage den anklagende

¹ Fabricius: Danmarks Kirkehistorie II s. 144.

dertil, er det tænkeligt, at også fremgangsmåden skyldtes hans initiativ. I uddrivelseskrønikens Malmø-kapitel havde han jo selv beskrevet som sin erfaring, hvor afmægtig den domstol, der ifølge katolsk tro har retten til at dømme i kættersager, nemlig den ærkebiskoppelige domstol i Lund, stod overfor den verdslige øvrighed.¹ Skulle man derfor ikke uden modstand opgive både klosteret i Næstved og broder Rasmus overfor den mægtige rigshofmesters anslag, måtte man søge anden hjælp, og det gjorde man så ved at bringe sagen frem for landets højeste verdslige domstol, rigsrådet, der netop denne sommer var samlet til herredag i København, ca. 22/6–1/8 1532. (Allerede om foråret havde guardianen i Ystad, Anders Berthelsen, da hans kloster blev stormet, forsøgt en sådan appel, men den var blevet besvaret med rå vold.²) Sagen blev nu ifølge Uddrivelseskrøniken, behandlet i København på følgende måde: I rigsrådet forelagde de to franciskanere de sætninger, der af Mogens Gjøe var blevet erklæret for kætterske og alle, såvel læge som gejstlige medlemmer af rigsrådet, anerkendte dem straks som fuldstændige kristne, ikke uden at mange fældede tårer, idet de frygtede, at Guds dom ville komme over dem, når sådanne sætninger kunne drages i tvivl.« Denne afgørelse kan ikke undre, da rigsrådets overvejende flertal var og blev katolsk. Men for at frifindelsesdommen kunne få fuld retsgyldighed, måtte den også have kongens godkendelse. Dette var det springende punkt, og det var måske derfor, at selve det katolske partis førstemand, rigsmarsken, i forståelse af sagens principielle vigtighed, påtog sig at forelægge den personligt for kongen. »Tyge Krabbe tog de allerede godkendte sætninger og forelagde dem for Hans Kongelige Majestæt. Men da kongen så dem, overgav han dem til Mogens Gjøe til undersøgelse, og han sammenkaldte straks to–tre lutheranere til at bedømme dem.« Hvilket skærende klart lys kaster dette ikke over retstilstanden? Kongen ignorerer totalt den lovlige højesterets kendelse og viser, at han helt var indforstået med Mogens Gjøes opfattelse af herredagsrecessen

¹ Gertz s. 344, 4.

² Ibid. s. 361, 20.

1530 og med at anklager og dommer kan være samme person.

Den lutherske »domstol« havde intet imod at spille sin rolle, den erklærede sætningerne for »fordømte«, hvorefter Mogens Gjõe skrev til Næstved byråd, at rigsrådet (!) havde erklæret sætningerne for kætterske. »Derfor skrev han nogle værdiløse begrundelser, som byrådet har endnu, tror jeg.« Mogens Gjõe opnåede, hvad han ville: der skabtes splid mellem franciskanerne og byen. Jacob Johansen var fulgt med broder Rasmus tilbage til Næstved, men blev dernæst kaldt til Roskilde igen af pater minister. Man har vel atter overvejet situationen, men snart slog Mogens Gjõe sit endelige slag. 10. august 1532 udstedte kong Frederik I i Antvorskov med rigshofmesteren som relator¹ brev om, at Næstveds borgere for fremtiden skulle have fuld rådighed over gråbrødreklosteret i deres by således, at den indtægt, der kunne skaffes deraf fremtidigt kom de syge i Helligåndshuset til gode. Guardianen Johannes Nyborg rejste nu selv til Roskilde og hentede pater minister i håb om, at hans nærværelse måske kunne hindre det uundgåelige. Men uddrivelseskrøniken måtte som for så mange andre klostres vedkommende, slutte med følgende ord: »Ved brevet fra kongen blev alle brødre i nærværelse af pater minister jaget ud og berøvet alle deres almisser.«² Dette skete 16. august 1532. Rasmus Klausen Ulf måtte nøjes med at indlemme fundationsbrevet fra Næstved klosteret i sin samling, og lektor Rasmus blev medarbejder på Uddrivelseskrøniken.

IV

Gennem det foranstående har vi fået et klart billede af broder Jakob Johansens virksomhed som socius i årene 1531–34. Han var hovedmanden ved affattelsen af uddrivelseskrøniken og bidrog aktivt til, at man i ordenens retslige forsvarskamp søgte at finde nye veje. Han har været en dygtighed udover det

¹ Fr. Is da. Reg., s. 332.

² Ordet »almisser« anvendes om alt, hvad franciskanerne havde dispositionsret over; som observanter havde de nemlig end ikke ret til fælleseje.

almindelige, ellers havde Rasmus Ulf vel heller ikke valgt netop ham til sin personlige hjælper i denne vanskelige og krævende tid. Uddrivelseskroniken giver imidlertid selv oplysninger om hans fortid, således at også vi kan bedømme de forudsætninger, der var basis for pater ministers tillid til ham.

Af de afsnit af Uddrivelseskroniken, som broder Jakob er forfatter til, er, som det ovenfor blev bemærket, Malmø-kapitlet langt det betydeligste. Det omfatter en trediedel af hele kronikens omfang (oven i købet er en hel side gået tabt) og udmærker sig ved et indgående kendskab både til protestantismens historie i Malmø og til klosterets forsvarskamp. Hovedpersonen i begivenhederne er ikke klosterets guardian, pater Gabriel, der senere blev lutheraner og sad som hospitalsforstander i Malmø indtil 1550, men viceguardianen, broder Jakob. Den enkleste forklaring på dette forhold er, at viceguardianen simpelthen er identisk med forfatteren, den senere socius. At det virkelig forholder sig således, er der også mange andre grunde, der taler for:

Vi ved, som ovenfor påvist, at Jakob Johansen har skrevet dette afsnit. Hvis han ikke er identisk med viceguardianen Jakob, må han have fået sine oplysninger om ham fra en tredje person. Kan vi nu afgøre, hvilket af disse to muligheder, der er den rette? Giver Malmø-kapitlet selv klare grunde til at foretrække een af dem?

1. I de to andre større afsnit, der skyldes hans pen, giver Jakob Johansen udtrykkeligt oplysninger om sine *kilder*, i Flensborg-kapitlet lægbroderen Johannes, i Viborg-kapitlet guardianen Niels Thybo. Noget tilsvarende findes ikke i det store Malmø-kapitel, hvad der er naturligt nok, hvis han selv både er øjenvidne og kilde. At han konsekvent omtaler sig selv i tredje person, er der intet usædvanligt i, i betragtning af kronikens juridiske formål er det endog det mest naturlige.

2. Mere afgørende er Malmø-kapitlets almindelige *synspunkt*, der så påfaldende falder sammen med viceguardianen Jakobs. Det er *hans* sammenstød med de lutherske prædikanter, der berettes, *hans* kritiske opfattelse af guardianens holdning til den religiøse debat og klosterets praktiske politik, der fremhæves

og mellem linjerne forsvares. Hvis ikke han selv er forfatteren dertil, må Jakob Johansen i hvert fald have været hans meget gode ven, for således hele tiden at fremhæve *hans* tanker og gerninger fremfor klosterets forstander.

3. Helt klart, at der ingen anden rimelig forklaring findes end identitetshypotesen, bliver det, når vi i detaljer betragter nogle af viceguardianens oplevelser. Vi hører først om, at lutheraneren Klaus Mortensen Tøndebinder efter en begravelsesprædiken, broder Jakob havde holdt, fulgte efter denne for at få en diskussion igang.¹ I begyndelsen reagerede viceguardianen imidlertid kun med »at lukke munden til, fordi han ikke mente, at det var værd at svare en sådan ordgyder, eftersom han vidste, at hvad han end svarede, ville denne vende det om til spot«. Herefter følger en nøje beskrivelse af den samtale, der alligevel kom igang med ordret gengivelse af dens krast populære pointe, der viser, at Jakobs motiv til alligevel at indlade sig på diskussionen, var at undgå, at de omkringstående skulle få indtryk af, at han ikke *kunne* give noget svar. Vi får en levende beskrivelse af Klaus Mortensens forbløffelse over Jakobs bidske svar: »Der stod han nu, rød i hovedet, uden at vide med hvilket kneb han skulle redde sig ud af den diskussion, han selv havde indledt. Imidlertid havde guardianen broder Gabriel, stået indenfor porten og hørt det hele. Han gik nu ud og spurgte, hvorfor broder Jakob indlod sig på en sådan diskussion med en gal og vanvittig kætter.« Denne detaljerede skildring er det umuligt at tilskrive nogen anden end viceguardianen selv: hans person er midtpunktet, hans refleksioner over, hvad han bør gøre, er i enkeltheder gengivet, hans følelser overfor Klaus Mortensen medopleves af læseren, og han er den, der selv står udenfor klosterporten, mens guardianens lytten foregår indenfor denne, etc.

Det er let at give flere tilsvarende eksempler på, at broder Jakobs oplevelser i uddrivelseskroniken skildres med selvoplevelsens varme og øjenvidnets rigdom på detaljer. Jeg vil kun kortelig nævne de vigtigste:

Da han ved en anden lejlighed stod fast overfor kætternes

¹ Gertz s. 343, 2.

angreb, bekender han, at han altid »ved Guds nådes bistand bekendte sandheden åbent.«¹

Sammenstødet med en anden Malmø-reformator, Hans Spandemager² begyndte med, at Jakob havde holdt en prædiken i Sct. Jørgens Kirke, hvorefter han blev fulgt på sin vej tilbage »gennem Søndergade« af Hans Spandemager og en flok lutheranere. Atter søgte Jakob at undgå unyttig diskussion, selvom lutheranerne æggede ham til det. Han erklærede, at trosstridigheder ville han kun diskutere foran den ærkebiskoppelige domstol i Lund. Men tilsidst »sagtnede han dog sine skridt, da de trængte stærkere på, for at høre, hvilket spørgsmål, kætteren ville rejse.« Atter følger en nøje gengivelse af ordskiftets hovedpunkt, det drejede sig om, hvad en god gerning er, og om hvorvidt faste er hjemlet i biblen.

Sammenstødet med Frans Vormodsen har også været skildret udførligt,³ men denne side af manuskriptet er revet ud, hvilket er et stort tab, da den synes at have rummet en længere teologisk redegørelse fra Jakobs side for det katolske trosprincip.

Da den lutherske »belejring« af klostret i vinteren 1529–30 strammedes, og franciskanerne led alle slags forulempelser, er det tydeligt, at broder Jakob var den samlende personlighed, mens guardianen bliver mere og mere svag og vaklende. Den spænding, dette medførte, kommer klart frem ved skildringen af borgmester Jørgen Kocks og Frans Vormodsens forsøg på at fange munkene i falsk lære om ægteskabet.⁴ De påstod, at munkene lærte, at ægteskabet var en »uren stand«. Guardianen Gabriel benægtede dette, men åbenbart uden at være i stand til at gøre rigtigt rede for sig, for viceguardianen Jakob blandede sig i samtalen med følgende blanding af et svar til lutheranerne og irettesættelse til guardianen: »Pater gardian! Hvis du har kaldt deres ægteskaber (nemlig de tidligere katolske præsters og munkes) for urent levned, så har du talt sandhed,

¹ Gertz s. 343, 27.

² Ibid. s. 343, 28 ff.

³ Ibid. s. 324, 24; 345, 22.

⁴ Ibid. 348, 3 ff.

nægt det ikke! den sag, kan vi let bevise.« Herefter følger en nøje skildring af Frans Vormordsens raserianfald:¹ »Over disse ord blev den frafaldne Frans så voldsomt vred, at han hverken kunne holde sine læber eller sit ansigt fra at skælve.«

Endelig i april 1530 stillede Jørgen Kock franciskanerne overfor det sidste ultimatum:² de skulle enten blive lutheranere eller forsvinde fra byen. Da guardianen ville sammenkalde munkene for at tage stilling hertil, ville han først slet ikke have viceguardianen med, men munkene erklærede nu åbenlyst, »hvis han ikke må gå med os, vil vi slet ikke gå med.« Tydeligere end noget andet viser dette den voksende afstand mellem forstanderen og hans næstkommanderende, og at krøniken så udførligt beretter derom, er fuldt forståeligt som broder Jakobs selvforvar. Guardianen blev jo senere lutheraner, og det er derfor ret indlysende, at der bag hans mislykkede forsøg på at holde viceguardianen udenfor det endelige opgør, allerede lå ønsket om at finde et kompromis, hvis umulighed netop Jakob så allerklarest. Hans undskyldning for den formelle ulydighed mod sin foresatte som fandt sted mod hans lydighedslofte ligger følgelig ikke blot i de andre munkes stillingtagen, men også i den dybere grundforskel i holdningen til den nye lære; ordenslydigheden måtte til syvende og sidst vige for lydigheden mod selve den katolske tro.

De kirkejuridisk trænede læsere, for hvem uddrivelseskrøniken er skrevet, har let kunnet se alt dette i de kortfattede beskrivelser og referater af ordskifter, som vi med møje må analysere for at få fuld forståelse af sammenhængen.

Men for at vende tilbage til hovedemnet, mener jeg at have vist tydeligt nok, at den eneste mulige forklaring på den rolle, broder Jakob spiller i Malmø-kapitlet, er, at han er identisk med dets forfatter, Rasmus Ulfs socius, Jakob Johansen. Vi kan nu bedre forstå ministerens valg: en mere velegnet socius end den tapre viceguardian, der året før var blevet fordrevet fra Malmø, efter at have gjort alt, hvad der var menneskeligt muligt for

¹ Han udgav året efter en bog til forsvar for præstecægteskabet og giftede sig; selv var han tidligere karmelitermunk.

² Gertz s. 348, 20 ff.

at forsvare katolicismen og klosteret mod den voksende overmagt, kunne næppe findes. Som socius fortsatte Jakob simpelthen det værk, han allerede havde påbegyndt i Malmø, men på et højere plan. Først og fremmest skrev han den udførlige beretning om troskampen i Malmø, der er en hovedkilde til vor viden herom i det hele taget.¹

V

En hovedårsag til, at den hittidige forskning om Uddrivel-seskrøniken ikke er nået til at erkende identiteten mellem viceguardianen og socius Jakob, er uden tvivl traditionen om viceguardianens overgang til lutherdommen med påfølgende ægteskab. Denne tradition findes i de fleste nyere værker om reformationen, der er detaljerede nok. Den lyder f. ex. hos Fabricius sådan:² »Den drabelige viceguardian Jakob, som var Klaus Mortensens hitre modstander, blev lutheraner, bosatte sig som borger i byen – og giftede sig.« Også hos Lindbæk træffes denne tradition.³ Han henviser til den malmøske historiker A. U. Isberg som sin hjemmelsmand. Denne skriver i sit værk: »Bidrag til Malmø Stads Historia« I, 1895 s. 34:« Jakob »gardian« blev derimod borger i Malmø og giftede sig med enken efter een ved navn Swann. Han boede i årene 1532–40 i en gård nord for kirken i det kvarter, som nu kaldes St. Petri. Hvornår han døde er ikke kendt.« At det er Isberg, der er traditionens ophavsmand ses indirekte deraf, at det ældre udførlige arbejde »Om Reformatorerne i Malmø« af Sonnenstein-Wendt fra 1860–62⁴ ikke kender den trods udførlig omtale af guardianen Gabriels skæbne. »Han levede siden mange år i Malmø som en af forstanderne for hospitalet. De fleste af gråbrødrene begav sig til Lund, men flere fulgte Gabriel Poulsens eksempel, antog lutheranernes tro og blev i byen.« Det vides ikke, hvad der nærmere mentes med denne sætning, og hvad der kunne anføres som støtte for den, men Jakob nævnes i hvert fald ikke.

¹ G. Johannesson: Den skånske Kyrka och Reformationen s. 159.

² Danmarks Kirkehistorie II, 1 s. 127.

³ Lindbæk: De danske franciskanerklostre, s. 215.

⁴ Kirkh. Saml. II r. 2. s. 128–235.

For at få klarhed i sagen besøgte jeg Malmø Stadsarkiv, hvor jeg takket være stor imødekommenhed fra stadsarkivarens side kunne undersøge Isbergs papirer og kildemateriale. Det viste sig da, at Isberg i sin notatsamling: »Quarterer og Bygninger« s. 1056 havde optegnet følgende under »Quarteret A. 45 III (gl. n. 220)«: »Ein gardt ther vesten mot Jonn Christiern kremere nu haffuer . . . 10 mk.« (næste linje:) »1532–39. Morten Pedersen af den gård, Jakob Guardian ibor . . . 10 mk.« Isbergs kilde til denne optegnelse er »Sct. Peders Kirkes Regenskaber 1532–39«, der findes i original i stadsarkivet. Det er en samling kvitteringer for betalt landgilde af de ejendomme i Malmø, Sct. Petri Kirke (hvor Klaus Mortensen var sognepræst) ejede. Husene er opført i en bestemt orden, der går igen for hver enkelt år, således at man let kan følge gennem årene, hvem der har betalt landgilde af en bestemt ejendom. For året 1532 angives ingen Jakob Guardian, men for den ejendom, hvor han senere boede, angives (s. 2 b): »Item 10 mk. Morten Pedersen af den gord, han udi bor.« For de følgende år, mangler oplysninger, sikkert på grund af krigsforholdene, og først 1536 er der påny opkrævning af landgilde. Ved samme ejendom nævnes stadig kun samme indehaver (s. 32 b): »Item Morten Pedersen af den gård, han iboer . . . 10 mk.« Men for året 1537 står der følgende (s. 65 b): »Item Morten Pedersen af den gård, Jacob Gardian iboer . . . 10 mk.« For 1538 (s. 107 b): »Item en gård, Jacob Gardian iboer og haver ejerbrev på og giver i jordskyld . . . 10 mk.« Endelig 1539 (s. 226 a): »En gård Jacob Gardian udiboer og haver ejerbrev på og giver deraf . . . 10 mk.« Men 1542 (efter en ny lakune) i 2. bind af »Sct. Peders Kirkes Regenskaber« s. 4 nævnes atter en ny ejer af samme ejendom.

Men endnu for året 1540 har vi en kilde om »Jakob Gardian« i Malmø. Det er i »Malmø Stadsbog«, en art retsprotokol, hvor vi s. 332 øverst finder følgende: »Anno 1540, Sancti Urbani dag (25. maj) her på rådhuset for borgmester og råd og kongens foged forvissede Jakob Gardian, borger, sin stiftatter Johanne, Albert Swanns datter, 12 daler af hendes fædrene arv. Og dem skal han lade hende få, når hun er blevet myndig og bliver viet

til en dannemand, uhindret i alle måder. Derfor lovede Willem Skrædder og Albert Branthum, borgere her sammesteds, sammen med hans eget løfte.«

Dette er hele Isbergs kildemateriale. Det første, vi konstaterer, er, at han, formodentlig ved en forveksling mellem den årrække, første bind af regnskabsbogen omfattede, nemlig 1532–39, og de derfra tagne oplysninger om Jakob Guardian, allerede i sin egen kladde er kommet til at skrive, at dennes tid i Malmø også strakte sig fra 1532–40 (idet han også har taget hensyn til noteringen fra 1540 i Stadsbogen). Men i realiteten er Jakob Guardian kun kendt fra årene 1537–40. Hertil kommer, at der simpelthen *intel* bevis foreligger for identificeringen af ham med viceguardianen fra klosteret. Hvordan Isberg så let har kunnet opstille en forbindelse mellem de to personer, uden så meget som at undersøge sagen nærmere, må være en kritisk historieskriver en gåde. Han er vel blevet narret af sin egen fejlskrivning og dernæst måske af en vis protestantisk ønsketænkning, som dog ikke engang er vel gennemtænkt. Hvis endelig viceguardianen Jakob var blevet lutheraner, er det i hvert fald en psykologisk umulighed, at det var gået så stille af.

Men faktum er, at Isbergs letsindige påstand har standset al senere forskning om uddrivelseskrønikens ophav. Man har jo på hans autoritet fuldt og fast troet, at viceguardianen Jakob i 1532, to år efter fordrivelsen fra klosteret slog sig ned som borger i Malmø med Albert Swanns enke som lejer hos sin gamle fjende Klaus Mortensen i Sct. Petri. I så fald var der selvfølgelig ingen mulighed for at se identiteten mellem ham og Rasmus Ulfs socius.

Da nu denne fejltagelse er opklaret, står der heller ikke mere noget i vejen for de resultater, vor analyse af Uddrivelseskrønikens tekst bragte. Broder Jakob Johansen, der før 1530 var viceguardian i Malmø, blev derefter socius hos provincialministeren, og forfattede i denne stilling de første to trediedele af Uddrivelseskrøniken. Først og fremmest skrev han en indgående skildring af, hvad han havde oplevet i Malmø, men desuden beretninger om begivenhederne i Viborg, Tønder og Flensborg

m. fl. der grundedes på mundtlig fortælling af øjenvidner som guardianen Niels Tybo og lægbroderen Johannes fra Flensborg. Der er meget, der tyder på, at også indledningen er hans værk.

Da således Jakob Johansen har skrevet først og mest, må han anses for Uddrivelseskrønikens hovedforfatter og grundlægger. Det må dog bemærkes, at initiativet til overhovedet at affatte en beretning om klosterødelæggelserne næppe er hans eget, men må føres tilbage til ordensledelsen, beslutningen herom kan være fattet på et kapitemøde eller af provincialministeren personlig.

Af ukendte grunde har broder Jakob dog ikke fuldendt arbejdet. Da Worm-skriveren gav det sin nuværende form, kunne han ganske vist som grundstamme benytte dennes værk, men hertil føjede han afskrifter af en række andre bidrag, hvoraf egentlig kun Rasmus Olufsens forfatterskab til Ystad-kapitlet kan fastslås med sikkerhed. Om Worm-skriveren har været identisk med Rasmus Olufsen eller en anden navngiven franciskaner, kan vi desværre intet sige om. Håndskriftets udseende, hvad angår den ydre ramme, indholdsfortegnelsen og kapitelinddelingen samt visse af de »redaktionelle formler« skyldes sikkert hans planlægning. Men det er betænkeligt, som Johannesson gjorde, at ville bygge vidtgående slutninger om forfatterskabet på sådanne formler, der nu engang har tilbøjelighed til at ligne hinanden.

Vi har i stedet søgt at bygge vor teori op på den foreliggende tekst i sin helhed og på den sikre historiske sammenhæng, i hvilken den er blevet til.

Det kunne være fristende til slut at spørge: hvad blev der senere af disse franciskanere og især af hovedforfatteren Jakob Johansen? Herom er det muligt at fremsætte en begrundet hypotese, der går ud på, at han er den samme som provinsen Dacias sidste minister *Jacobus Gottorpius* i Mecklenburg i 1539 og med den mærkelige missionær, der levede i Mexico mellem 1542 og 1567 under navnet *Jacobus Dacianus*. Nærmere at gøre rede herfor må dog udsættes til en anden lejlighed.

Zusammenfassung

Die sogenannte »Vertreibungschronik der Franziskaner« ist eine der Hauptquellen für die Geschichte der Reformation in Dänemark. Trotzdem ist die Frage nach ihrem Verfasser noch nicht gelöst. Zwei Franziskaner, fr. Jacobus Joannis und fr. Erasmus Olaii melden sich als Verfasser von je einem Kapitel. Gertz und Johannesson haben fr. Erasmus als »Hauptredaktör« beansprucht, ohne jedoch überzeugende Beweise anführen zu können.

Der Text selbst gibt aber den Ansatzpunkt für eine mehr befriedigende Lösung der Frage: Zwei Kapitel sind so zu sagen unterschrieben. Es wird deshalb versucht, den Stilcharakter dieser beiden Kapitel zu beschreiben, um danach zu sehen, ob vielleicht andere Kapitel in diese Rahmen hineinpassen. Es zeigt sich, dass fr. Jacobus einen markanten Stil hat: sehr charakteristisch ist seine »gesprengte« Kompositionsform: Der Bericht ist nicht chronologisch, sondern es kommen an mehreren Orten einige etwas ungeschickt eingeschobenen Passagen vor, mit »ante vero« oder ähnlichem eingeleitet. Der Verfasser versucht immer den ganzen theologischen und geschichtlichen Hintergrund mitzubekommen. Solche Einschübsel finden wir z. B. S. 337, 14; 338, 9 (ed. Gertz). Im übrigen ist die Syntax wesentlich hypotaktisch gebaut, wobei fr. Jacobus den Pr. Part. Nomin. besonders gern benutzt. Sein Wortschatz ist durch die »interpretatio romana« der Institutionen charakterisiert; und er hat eine Vorliebe für bestimmte Partikel, besonders »porro« mit der Bedeutung »dann«. In allen diesen Beziehungen ist ihm Erasmus entgegengesetzt. Sein Stil ist besonders durch die juridische Sicht und die Häufung von Doppelausdrücke charakterisiert. Die für Jacobus charakteristische Stilzüge finden sich nun in den Berichten aus Flensburg, Tønder und Malmö in reichem Masse. Das Malmöer Kapitel ist sehr ausführlich (etwa 1/3 der ganzen Schrift); deshalb wird es auch hier besonders eingehend erörtert. Es hat dieselben Einschübsel (z. B. S. 340, 22; 342, 13; 345, 5; 346, 10) und zeigt im Aufbau und bis in die Sprache die grössten Übereinstimmungen mit dem sicher bezugten Viborger Kapitel. Man kann also konkludieren, dass jedenfalls die erste Hälfte der Schrift (S. 332–50) aus fr. Jacobus' Hand ist.

Die »Chronik« entstammt den Jahren 1532–37. Damals haben der Provinzialminister der Franziskaner, Rasmus Klausen Ulf, und sein socius Jacobus Joannis, den wir als Verfasser der »Chronik« kennengelernt haben, gegen die Konfiskation ihrer Klöster energisch gekämpft. Dieser Kampf folgt einer festen Konzeption:

1° wurde Einsammlung der klösterlichen Fundationsbriefe veranstaltet. 2° wurden Auskünfte über die persönlichen Verhältnisse der Mönche und Verzeichnisse über Klosterinventar, das von Freunden der Mönche aufbewahrt wurde, gesammelt. 3° fing die Arbeit mit der »Chronik« an, die wie Johannesson gezeigt hat, eine juristische Sicht hat: sie ist als Grundlage für einen Prozess gegen die Klosterräuber gedacht. (Die Form der Handschrift, wo noch Platz für neues Material aufgespart ist, zeigt dass die Niederschrift in den 30er Jahren zu setzen ist, wo man noch auf eine Restitution hoffen durfte.)

Wer war aber dieser fr. Jacobus, der einer grosse Rolle im Kampf spielte (Man vergleiche das Næstved-Kapitel!)? Eine mehr detaillierte Analyse des Malmöer Kapitels wird zeigen, dass er mit dem dort genannten Vizeguardian Jacobus identisch ist. Der ganze Bericht ist ganz aus der Sicht des Vizeguardians geschrieben, mit so vielen konkreten Einzelheiten und Schilderungen seiner persönlichen Überlegungen, dass nur er der Verfasser des Berichtes sein kann. Man kann den ganzen Bericht als seine Apologie lesen: Er entschuldigt sein formelles Ungehorsam gegenüber dem kompromissbereiten Guardian.

Warum ist dieser evidente Zusammenhang bisher nicht beachtet worden? Vor allem wegen der Tradition, dass der Vizeguardian als Bürger in Malmö 1532–40 gewohnt hat. Diese Tradition stammt vom Malmöer Stadthistoriker, A. U. Isberg. Wenn man seine Quellen untersucht, zeigt es sich, dass ein »Jacob Gardian« als Malmöer Bürger in den Jahren 1537–40 bezeugt ist. Es besteht aber keinen Grund, diesen mit dem Vizeguardian des Klosters zu identifizieren.

Fr. Jacobus, der ehemalige Vizeguardian von Malmö, wurde also nach seiner Vertreibung zum Socius des Provinzialministers ernannt. Als solcher wurde er Hauptverfasser der »Vertreibungschronik«, die der Restitution der Klöster dienen sollte. Sein späteres Leben wird hier nicht verfolgt. Es lässt sich aber mit grösster Wahrscheinlichkeit annehmen, dass er mit dem letzten Minister der Provinz Dacia (1537–39), Jacobus Gottorpius, identisch ist, der später als Missionar in Mexico (1542–67) bekannt wurde.

Anmeldelser

Troels Fink: 1. Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864 (Universitetsforlaget i Århus 1958. 81 sider). 2. Spillet om dansk neutralitet 1905—1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 3. Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894—1905. (Begge bøger udgivet af Universitetsforlaget i Århus henholdsvis 1959 og 1961 som nr. 6 (343 sider) og nr. 9 (254 sider) i skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur).

Dansk forsvarspolitik mellem 1872 og 1909 har med rette indtaget en betydelig plads i de værker, der i de sidste 35 år er udkommet om Danmarks nyeste historie. Her tænkes især på P. Munchs, P. Engelstofts og Wilhelm la Cours fremstillinger i »Det danske Folks Historie« bd. VIII (1929) og 2. udgaven heraf »Schultz Danmarks Historie« bd. V (1942) samt 2. og 3. bind af la Cours Danmarkshistorie (1940—1950). Disse fremstillinger har det tilfælles, at problemerne hovedsagelig er blevet behandlet ud fra indenrigspolitiske synspunkter. Dette gælder i ganske særlig grad tiden før 1901, hvor det er de partitaktiske og militærtekniske synspunkter, der dominerer. Denne ensidighed har nok sin rod i, at forsvarssagen blev en så vigtig del af forfatningskampen, at den kom til at overskygge det udenrigspolitiske aspekt. Men den hænger utvivlsomt også sammen med en tendens i dansk historiskrivning til at behandle de forsvarspolitiske og udenrigspolitiske problemer uafhængig af hinanden, skønt der er en indre sammenhæng. En del af forklaringen herpå må dog søges i den kendsgerning, at det først er i de allerseneste år, forskningen har fået adgang til danske og fremmede udenrigsministerielle akter om perioden efter 1879. Der er dog også grund til at nævne den omstændighed, at venstres ledende mænd næsten helt var afskåret fra at skaffe sig et intimere kendskab til de vilkår, hvorunder dansk udenrigspolitik blev udformet, fordi denne politik var blevet et monopol for de skiftende højreregeringer. I hvilken ud-

strækning dette monopol blev hævdet, får man indirekte et levende indtryk af gennem Frede Bojsens politiske erindringer der nu er blevet udgivet af D.N.H. Skønt Bojsen meget indgående beskæftiger sig med Danmarks forsvarspolitik mellem 1872 og 1901, lader han kun glimtvis de udenrigspolitiske synspunkter komme til orde. Denne tavshed om disse problemer, der også kendes fra andre venstremænds fremstillinger, har næppe kunnet undgå at virke tilbage på historikerne, når de skulle skildre tiden indtil systemskiftet.

For perioden mellem 1901 og 1909 er det indenrigspolitiske aspekt ikke nær så dominerende. Her får de udenrigspolitiske synspunkter lov til at komme til orde, fordi der efter den første verdenskrig udkom en del danske og udenlandske publikationer, der i nogen grad kastede lys over begivenhederne, men dog ikke mere end at det kun var brudstykker af et mønster, der kom til syne. I 1919 udsendtes i forbindelse med Forsvarskommissionens arbejde forskellige aktstykker om kaptajn L. C. F. Lützens sendelse til Berlin i 1902—03 og 1906—07, der gav hidtil ukendte oplysninger om regeringen J. C. Christensens udenrigs- og forsvarspolitik. I 1925 udkom i Berlin bd. 19 og 23 i serien »Die grosse Politik der europäischen Kabinette«, der bl. a. indeholdt de meget vigtige dokumenter om den spærring af adgangen til Østersøen som Nikolaj II og Wilhelm II planlagde i 1903, samt referatet af udenrigsminister Raben-Levetzaus samtale med statssekretær von Tschirsky i november 1906 om den danske regerings tyskorienterede udenrigspolitik. Også fra engelsk side udkom i tyverne i serien »British Documents on the Origin of the War 1898—1914« bd. VIII materiale til belysning af Danmarks udenrigspolitik i 1907—08. Endelig kan nævnes de mikrofotograferinger af korrespondancen mellem det russiske udenrigsministerium og dets gesandtskab i København i årene op til 1913, der i begyndelsen af trediverne blev taget i det sovjetiske statsarkiv i Moskva.

Det sidstnævnte kildemateriale synes dog ikke at være blevet benyttet af danske historikere før 1950, men det øvrige har sat sig tydelige spor i såvel Engelstofts som la Cours skildringer af tiden fra 1905 til 1909. Disse er dog tillige et vidnesbyrd om, hvor ufuldkomment dette materiale i virkeligheden er. Det er således ganske karakteristisk når Engelstoft om Lütkenforhandlingerne drager den konklusion, at »det er bagefter såre vanskeligt at sige, hvilken reel betydning disse Lütken-Christensenske bestræbelser har haft for forholdet til Tyskland«. Eller når la Cour om grev Rabens samtale med von Tschirschky skriver, »at man i Tyskland havde modtaget et fejlagtigt indtryk af den politik, der var

vort folks og vor regerings: den ligelige neutralitets«. Det skal her bemærkes, at disse citater ikke er blevet udvalgt for at kritisere de to historikere. De er blot fremdraget som et eksempel på, at det dengang offentliggjorte materiale ikke tillod en dyberegående undersøgelse og analyse af problemerne.

Forudsætningerne for et sådant studium er først blevet bragt til veje i løbet af de sidste 12–13 år efter at det danske udenrigsministeriums arkiv og de tyske udenrigsministerielle akter er blevet tilgængelige for den videnskabelige forskning.

En af de danske historikere, der ikke blot så den chance, som nu bød sig, men også udnyttede den, var daværende professor ved Århus Universitet og nuværende generalkonsul i Flensborg, dr. phil. Troels Fink. I begyndelsen af halvtredserne besluttede han at gøre problemet omkring Lütkenforhandlingerne til genstand for en fornyet undersøgelse, men inden han nåede at fremlægge resultatet heraf i et videnskabeligt værk, opfordrede Statsradiofonien ham til at holde fire foredrag om dansk udenrigspolitik i det 19. og 20. århundrede. Det er disse foredrag suppleret med en redegørelse om Danmark under den russisk-japanske krig 1904–1905, der er blevet trykt i bogen »Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864«.

Denne lille bog på 81 sider har især sin værdi ved at klarlægge hovedlinjerne i dansk udenrigs- og forsvarspolitik gennem de sidste 200 år. Her opridses for første gang hele den udenrigspolitiske baggrund for striden om Københavns befæstning og forsvarslovene af 1909. Der gives tillige en ypperlig skildring af begivenhederne ved krigsudbruddet i august 1914 og en kort omtale af de forhold, der peger frem mod situationen i foråret 1940.

For alle historisk interesserede, der ønsker at blive orienteret om disse spørgsmål i en let tilgængelig og populær form, er det en særdeles velegnet bog. Men efter fremstillingens art er der kun tale om rene oversigter, og i forordet til bogen udtrykte forfatteren derfor håbet om, at han senere måtte få lejlighed til at behandle emnet i en større fremstilling, hvor han kunne give detaljerede oplysninger om hele kildegrundlaget. Dette håb er til fulde blevet opfyldt i de to værker: »Ustabil balance« og »Spillet om dansk neutralitet«, der tilsammen dækker perioden 1894 til 1909. Selvom sidstnævnte bog kom i 1959, d.v.s. to år inden den førstnævnte, vil det være naturligt at omtale »Ustabil balance« først af hensyn til begivenhedernes kronologiske forløb.

Med denne bog har Fink sat sig det mål, »at skildre forsvarspolitikken i sin udenrigspolitiske sammenhæng og omvendt udenrigspolitikken på forsvarspolitisk baggrund«. Titlen hentyder til

den storpolitiske uligevægt, der opstod i Østersøområdet, da Rusland i 1904–05 efter nederlaget i Østasien midlertidig var reduceret som en magtfaktor. Danmark havde indtil da ligget i et trekantet ligevægtsfelt mellem Rusland, Tyskland og England, men fra 1904 blev Danmark placeret i en særdeles udsat position mellem Tyskland og England. Men titlen hentyder også til indre danske forhold, idet et af de mest karakteristiske træk ved perioden efter 1894 var den manglende balance mellem forsvaret og udenrigspolitikken. Det er Finks meget betydelige indsats, at han med støtte i det nye tyske og danske kildemateriale har klarlagt hele dette problemkompleks. I denne forbindelse må det også fremhæves, at han med stort udbytte har benyttet rigsdagsforhandlingerne, således som de findes refereret i folketings- og landstingstidende. Dette er en vigtig kilde til Danmarks nyeste historie, især, hvis man forstår at læse mellem linjerne, hvilken igen forudsætter, at man kender hele baggrunden for forhandlingerne.

Udgangspunktet for Finks fremstilling er Københavns landbefæstning, der i foråret 1894 stort set var færdigbygget. Den var i realiteten rettet mod Tyskland og kom derfor til at virke som en hindring for den neutralitetspolitik, som venstre ønskede gennemført for at fjerne den tyske mistillid til Danmark. Dette udenrigspolitiske mål fandt udtryk i det fjerde punkt i forliget af 1894, med ordene om, at forsvarets ordning kun skete med det mål for øje at værgе os mod angreb og værne vor neutralitet samt ved en gunstig lejlighed søge denne anerkendt og respekteret. Baron Reedtz-Thott, der blev regeringschef i august 1894 og selv var en af forligets fædre, var enig i, at hovedopgaven måtte være at skabe tillid til Danmarks neutralitetslinje, men modsat Frede Bojsen ønskede han ikke at arbejde for en af stormagterne anerkendt dansk neutralitet. Hans dilemma blev da, at han skulle føre en fast neutralitetspolitik samtidig med at Danmarks potentielle værdi for en krigsførende stormagt var blevet forøget gennem Københavns befæstning. Neutraliteten var altså stærkere truet nu, end dengang befæstningen ikke var bygget. Deraf opstod den indre, ustabile balance. Regeringens vanskeligheder blev yderligere øget på grund af det nordslesvigske spørgsmål, der permanent belastede forholdet mellem Danmark og Tyskland og gjorde det næsten umuligt at overbevise den tyske regering om, at Danmark ikke havde til hensigt at gøre fælles sag med Tysklands fjender.

Det lykkedes hverken for Reedtz-Thott eller de følgende højreregeringer at løse dilemmaet. Dette betød, at højre op mod århundredskiftet ikke blot var kørt fast i indenrigspolitisk hen-

seende, men også med hensyn til Danmarks forsvars- og udenrigspolitik. Hele dette indviklede spil er det lykkedes Fink at fremlægge og analysere med forbilledlig klarhed, og i kapitlet om Køllerpolitikken har han kunnet påvise, i hvilken udstrækning Wilhelm II stod bag de hensynsløse forfølgelser af de dansk-sindede nordslesvigerne. Denne politik var nok et led i kejserrigets germaniseringsbestræbelser, men fik sin særlige karakter på grund af det dårlige forhold mellem Danmark og Tyskland i halvfemserne, da man i Berlin regnede med Danmark som en potentiel deltager i en fransk-russisk alliance og lod nordslesvigerne undgælde derfor.

Med systemskiftet i 1901 når skildringen frem til bogens vigtigste afsnit: tiden 1901–1905. Det nye ministerium Deuntzer overtog en tung arv efter sine forgængere, og dets muligheder for at løse de forsvars- og udenrigspolitiske problemer var på forhånd ikke alt for gode. For det første fordi den nye konseilspræsident og udenrigsminister var en mand uden autoritet og politisk erfaring. Valget af ham som regeringschef var imidlertid en nødvendighed som følge af det ulyksalige hensyn, der endnu engang skulle tages til Christian IX's følelser. Men for det andet var ministeriet sammensat af så heterogene elementer, at det var noget nær umuligt at føre en helhedspolitik. Det viste sig ikke mindst ved valget af fæstningsvennen, oberst W. H. O. Madsen som krigsminister. Om Madsen siger Fink, at han ved regeringens dannelse næppe havde forstået situationens vanskeligheder (s. 98). Med ligeså stor ret kan det siges, at regeringschefen heller ikke havde forstået dem, thi ellers kunne han ikke have accepteret Madsen som krigsminister. Baggrunden for denne uheldige udnævnelse har Fink fremdraget gennem en undersøgelse af Troels-Lunds og Johannes Clausens privatarkiver.

Den største værdi ved Finks fremstilling af begivenhederne i de nærmeste år efter systemskiftet findes imidlertid i skildringen af Deuntzers udenrigspolitiske system, der var et storstilet forsøg på at opnå en international anerkendelse af Danmarks permanente neutralitet. Forskellen mellem Deuntzers og I. C. Christensens udenrigspolitiske målsætning har i de hidtidige fremstillinger er ikke været nøje præciseret, og på dette punkt bringer bogen en varig landvinding. Første gang Deuntzer udtalte sig om sit udenrigspolitiske program var i februar 1902. Hans ord ved denne lejlighed var dog ret vage, men i august samme år gav han en meget positiv erklæring i forbindelse med Dansk Fredsforenings opfordring til regeringen om, at Danmark skulle erklære sig principielt og vedvarende neutralt.

Det er en almen antagelse, at de forskere, der arbejder med moderne historie, har et så rigt kildemateriale til deres rådighed, at de i modsætning til oldtids- og middelalderhistorikerne har mulighed for i alle enkeltheder at klarlægge problemerne. Dette turde dog være en sandhed med modifikationer. Vist findes der et enormt materiale, og der kræves ofte et team-work for at få hveden skilt fra klinten. Men gang på gang lades forskerne i stikken, når det gælder om at skildre de motiver, der ligger til grund for beslutningerne, og de interne forhandlinger, der går forud for beslutningernes gennemførelse. Dette er således tilfældet med Deuntzers udenrigspolitiske system. Vi kan nok se, at han i august 1902 blev særdeles positiv overfor tanken om at søge Danmark permanent neutraliseret, men hvad der skete, før denne beslutning blev taget og i tiden indtil slutningen af 1903, da han for alvor begyndte at arbejde på at realisere denne idé, det ved vi praktisk talt intet om.

Så må forskeren da søge frem ad andre veje, og her har Fink gennem et stort arbejde, der har ført ham fra udenrigsministeriets arkiver og de fotograferede russiske akter til Bjørnstjerne Bjørnsons privatarkiv, været i stand til at klarlægge baggrunden for den russiske folkeretslærde Martens' artikel i november 1903 i »Revue des deux Mondes« om Danmarks neutralisering og dette forslags indflydelse på Deuntzers udenrigspolitik. Det er Finks opfattelse, at selvom den russiske regering officielt tog afstand fra Martens' skrivelser, så benyttede den dem til at sende en føler ud, fordi Rusland var interesseret i at hindre andre stormagter i at spærre indsejlingen til Østersøen. Skulle disse magter vise tegn til at ville gøre noget sådant, så havde Rusland opnået et udmærket motiv til at foretage en intervention i et neutraliseret Danmark (s. 122). I alle detaljer er denne politik ganske vist ikke klarlagt, men det skyldes ganske enkelt, at det russiske materiale, vi nu råder over, er meget spinkelt.

Martens' artikel virkede stærkt inciterende på Deuntzer, der øjensynlig ikke gennemskuede den egentlige hensigt med den. Af de samtaler han i november og december 1903 havde med den russiske gesandt Iswolsky fremgår det ganske tydeligt, at han nu mente tiden var inde til at prøve på at få stormagterne og især Rusland til at garantere eller i det mindste anerkende Danmarks permanente neutralitet (s. 153). Denne opfattelse synes yderligere at være blevet styrket da han i januar 1904 fik meddelelse om Nikolaj II og Wilhelm II's plan om at lukke adgangen til Østersøen. At planen allerede da var opgivet af den tyske regering, kunne han dog ikke vide. Vedel var gennem kronprinsens initiativ blevet ind-

draget i regeringens overvejelser, og han gjorde, hvad han kunne for at holde Deuntzer tilbage fra at begive sig ind på denne farlige vej. Gennem hans dagbog fra de hektiske januardage kan man læse hans skarpe kritik af Deuntzer og hans politik, en kritik, der kulminerede i disse uforbeholdne ord: »med den fuldstændige holdningsløshed og confusion hos alle, kan vi risikere alt.«

Hvilke farlige konsekvenser Deuntzers politik kunne have medført fremgår bl. a. af det udkast til en instruktion for den tyske gesandt i Københavns som den »grå eminence« i udenrigsministeriet i Berlin, Fritz von Holstein, udarbejdede i november 1903. Det hed heri, at det danske krigsberedskab umuligt kunne være et angreb fra en eller to stormagter voksent, og garantimagterne (Rusland-Tyskland) måtte da i god tid træffe forholdsregler for at hindre, at fjenden bragte de strategiske punkter i det danske kystområde i sin besiddelse og derved med et slag forpurre formålet med neutralitetstraktaten. Disse »forholdsregler« skulle åbenbart bestå i en præventiv tysk besættelse af de strategiske punkter i Danmark. Med fuld ret skriver Fink, at Holsteins udredning især har interesse ved at vise, »hvad Danmark kunne have ventet sig, hvis dets neutralitet var blevet garanteret« (s. 136). Da Deuntzers udenrigspolitiske status skal gøres op, lægger Fink da heller ikke skjul på, at ideen om Danmarks neutralisering »viste sig at være en illusion; indsigtsfulde politikere så det allerede dengang, men mange var grebne af den luftspejling« (s. 223). Blandt disse politikere må først og fremmest nævnes J. C. Christensen, der — skønt han kun var kultusminister — i det stille og foreløbig meget forsigtigt drev sit eget udenrigspolitiske spil ved hjælp af kaptajn Lütken, hans kandidat til krigsministerposten i 1901. Da det mislykkedes at gøre Lütken til minister, støttede han i stedet Lütkens plan om at blive sendt på studierejse til Berlin i 1902. Hans opgave skulle være at få kontakt med ledende tyske, militære kredse for at danne sig et indtryk af, hvorledes man fra officiel hold i Berlin så på Danmarks forsvars- og udenrigspolitik. Dette interessante modstykke til den deuntzerske politik omtales dog ikke i »Ustabil balance«, men derimod i bogen om dansk neutralitetspolitik mellem 1905 og 1909. Man forstår godt, at forfatteren har kviet sig ved at gentage dette mellemspil, der er så ypperligt skildret i det næste bind. Men for læseren er denne lakune et savn, fordi der kommer til at mangle det modspil, der ville have sat Deuntzers udenrigspolitik i relief og givet afslutningen på hans karriere et dybere perspektiv. Deuntzers manglende forståelse for de udenrigspolitiske realiteter viste sig måske intetsteds tydeligere end i

månederne efter den russisk-japanske krigs udbrud. I løbet af foråret 1904 gjorde han et energisk forsøg på at gennemføre sit neutralitetsprojekt, men kom ingen vegne af den let forståelige grund, at hverken den engelske eller tyske regering ønskede at udtale sig om et så delikat emne under en krig. Grundlaget for hans stilling som regeringschef begyndte at vakle, og da han den 18. december 1904 måtte bede krigsminister Madsen træde tilbage, udløste han, som Fink så træffende skriver, en »kædereaktion«, der medførte hans eget fald den 10. januar 1905. Med Deuntzers afgang og dannelsen af ministeriet J. C. Christensen sluttede en fase i dansk udenrigs- og forsvarspolitik. Det havde vist sig, at tanken om Danmarks permanente neutralisering var uigennemførlig. Samtidig var landets stilling blevet endnu mere prekær, fordi Rusland var svækket og modsætningen mellem England og Tyskland voksende.

Det blev den nye konseilspræsident og hans tyskorienterede udenrigsminister, grev Raben-Levetzau, der nu søgte at drage konsekvensen af den nye udenrigspolitiske situation. Allerede i juli 1905 opgav regeringen i realiteten tanken om den permanente neutralitet til fordel for en neutralitetspolitik, der skulle gøres acceptabel for Tyskland ud fra den erkendelse, at Danmark lå indenfor det tyske magtområde. Denne politik fandt sit modstykke i Wilhelm II's vågnende interesse i at få tilvejebragt et venskabeligt forhold til Danmark. »Ustabil balance« slutter med en omtale af de betydningsfulde personskifter, der i slutningen af 1905 fandt sted i København og Berlin, da Lütken blev udnævnt til departementschef i krigsministeriet og Helmuth von Moltke blev chef for den tyske generalstab.

Bogen om Danmarks neutralitetspolitik i årene 1905 til 1909 er i sin oprindelige form øjensynlig tænkt som et studium over Lütken-forhandlingerne baseret på det nye danske og tyske kildemateriale foruden Lütkens egne akter, der først blev tilgængelige i 1949. Dette materiale har endda kunnet suppleres med en række hidtil utilgængelige danske privatarkiver som P. Vedels, Neergårds, Hegerman-Lindencrones og Sigurd Bergs. Arbejdet med dette kildemateriale har ganske naturligt ført andre undersøgelser med sig, indtil det til sidst er blevet til en fremstilling af dansk udenrigs- og forsvarspolitik i disse år. Fink gør dog i forordet udtrykkelig opmærksom på, at han ikke har tilstræbt at give en udtømmende skildring af disse spørgsmål. Dette forbehold tager bl. a. sigte på, at Unionsbruddet i 1905 ikke er blevet omtalt. Den kendsgerning, at bogen er skrevet før »Ustabil balance« har, som ovenfor omtalt, haft den virkning,

at den medtager stof, der egentlig hører hjemme i sidstnævnte værk, nemlig Lützens ophold i Berlin 1902–03 og hans forbindelse med J. C. Christensen i tiden indtil 1905. I en bog om Lütkenforhandlingerne hører disse begivenheder dog ganske naturlig også hjemme, selvom tyngdepunktet ligger efter 1905, og det kan derfor ikke siges at være nogen alvorlig indvending, at de to bøger overlapper hinanden. Men det har den praktiske virkning, at læserne for at få det fulde udbytte af »Ustabil balance« først må læse »Spillet om dansk neutralitet«.

Lützens studieophold i Berlin 1902–03 blev gennemført trods betydelig modvilje fra udenrigsministeriets og krigsministeriets side. Men Lütken havde J. C. Christensen i ryggen, og det var også ham, der tvang udenrigsministeriet til at beordre Lütken til at aflægge en officiel rapport om resultatet af sin rejse. Et bedre bevis på Christensens magtstilling i det første venstreministerium kan næppe gives. Desværre ved vi meget lidt om forholdet mellem de to mænd i disse år. Her står vi da atter ved et af de tilfælde, hvor vigtige kilder til den moderne historie svigter. Denne lakune skyldes, at J. C. Christensen destruerede sine papirer nogle år før sin død. I denne forbindelse er det værd at bemærke, at også hans breve til Lütken, der har beroet i dennes arkiv, er forsvundet. Har han på et eller andet tidspunkt forlangt dem tilbage? I så fald må man erkende, at han virkelig var systematisk, når det gjaldt om at ødelægge kilderne til hans egen indsats i Danmarkshistorien.

Såvidt man kan dømme, har Lützens Berlinophold haft afgørende betydning for Christensens opfattelse af den udenrigspolitik, Danmark burde følge. I sin rapport af 4. november 1903 var Lützens konklusion angående Tysklands indstilling til Danmark denne: »kan vi ikke stole fuldt på jer under en stor krig, så må vi straks ved dens begyndelse lamslå Danmark«. (s. 19). Konsekvensen heraf måtte blive, at Danmarks eneste mulighed for at komme nogenlunde helskindet gennem en verdenskrig ville ligge i at føre en tyskoriteret udenrigspolitik, eller som Fink formulerer det: gøre vor neutralitetspolitik acceptabel for Tyskland. Lützens forhandlinger i februar 1906 med generalstabschef H. von Moltke var en yderligere bekræftelse på denne opfattelse. Det var under denne samtale, at Moltke rent ud sagde: »De må hellere komme på det rene med, hvad vej De vil gå, så kan vi træffe aftaler i forvejen; vi er beredte dertil når som helst« (s. 33).

J. C. Christensens forsøg på at smede medens jernet var varmt og sende Lütken til forhandlinger i Berlin i marts 1906 blev imidlertid forhindret af Vedel, der fik overbevist kongen om de

farlige konsekvenser af regeringschefens udenrigspolitiske kurs. Men i begyndelsen af juli fik konseilspræsidenten sat sin vilje igennem, og Lütken kunne rejse af sted med en instruktion, hvis endelige udformning J. C. Christensen havde ansvaret for. Denne instruktion indeholder et meget interessant punkt, som Fink indgående omtaler. Christensen ønskede at få undersøgt mulighederne for en dansk-tysk overenskomst, hvori Tyskland erklærede, at ville respektere Danmarks neutralitet i tilfælde af krig, forudsat at Danmark ville forsvare sin neutralitet mod alle andre magter. Det hed videre, at hvis en sådan overenskomst skulle have et videre indhold f. eks. være en militærkonvention, da måtte man finde dette meget betænkeligt, da den ville kunne udsætte Danmark for store tab og truende fare. Noget sådant burde landet ikke udsætte sig for »med mindre det får væsentlige fordele til gengæld«. Disse »væsentlige fordele« udlagde Lütken overfor Moltke på den måde, at der hermed tænkes på Nord-slesvigs tilbagegivelse. Fink mener, at J. C. Christensen virkelig har troet, der var basis for en dansk-tysk drøftelse herom (s. 43). Som en bekræftelse på denne opfattelse henviser han dels til et notat af Vedel fra marts 1906, dels til J. C. Christensens udtalelse i folketinget i februar 1909 ved forelæggelsen af forsvarslovene. Ved denne lejlighed sagde han, at genforeningshåbet stadig levede, men at det alene byggede på det tyske folks højsind og retsind, hvorfor »vi appellere til og banke på retsindets dør, indtil der engang bliver lukket op«. (s. 43). Finks kommentar her til er, at »ordene i instruksen til Lütken kan således ligeså godt som en »føler« tolkes som et forsøg på at banke på retsindets dør«. (s. 43).

Det er vel tænkeligt, at denne fortolkning er den rigtige, men det kan på den anden side ikke nægtes, at kildematerialet er så spinkelt, at den anden opfattelse ligeså vel – og måske endda bedre — kan gøres gældende. Vi har i virkeligheden kun Lütkens ord for, at de »væsentlige fordele« skal forstås som et ønske om en genforening. At en så selvrådig og selvsikker officerstype som Lütken kunne udlægge den vagt formulerede instruktion på en så håndfast måde, er psykologisk set ikke uforklarlig. Vanskeligere er det at forstå, at konseilspræsidenten, der dog var en politiker med begge ben på jorden, skulle gøre sig til talsmand for en politik, hvis uigennemførlighed var blevet bevist adskillige gange siden 1864. Hans udtalelse i februar 1909 behøver ikke nødvendigvis at tolkes som et oprigtigt omend noget naivt håb om en genforening. Den kan også udlægges som et ønske om overfor omverdenen og ikke mindst overfor visse kredse i Danmark at fastslå,

at Danmarks forsvar ikke var tænkt som led i en tyskfjendtlig politik. At dette virkelig kunne være påkrævet, har vi »en geled-officers« ord for. I sine betragtninger over Lütkens forhandlinger siger den forhenværende officer og senere gesandt Bolt-Jørgensen, at den fare, som hærens officerer regnede med, var, »at den fjende dansk forsvar skulle møde var Tyskland, uanset, at der ved tilrettelæggelse af øvelser og krigsspil neutralt opereredes med »røde«, »blå« eller »hvide« styrker« (Jyske Samlinger 1960, s. 203).

Men hvorledes skal instruktionen om de »væsentlige fordele« da forstås? Her kan der være grund til at omtale Vedels notat fra marts 1906, da han i første omgang fik forhindret Lütkens sendelse til Berlin. Det hed i dette notat, at konseilspræsidenten til brug for Lütken havde udarbejdet en »ledetråd«, »der begyndte med at forlange tilbagegivelsen af Nordslesvig og til gengæld overdragelse af de vestindiske øer, som i Tysklands hænder vilde blive af betydelig værdi« (s. 242). Dette meget kortfattede referat, der blotlægger genforeningstanken i al dens urimelighed, fordi det jo ikke blot drejede sig om det dansk-tyske forhold, men også om U.S.A.s og Storbritanniens stilling dertil, kan efter min opfattelse også tolkes på den måde, at spørgsmålet om Nordslesvig kun har været tænkt som en indledende taktisk forhandlingsmanøvre for at føle tyskerne på tænderne og se, hvor langt de ville strække sig m.h.t. at give væsentlige fordele. Og disse behøvede ikke nødvendigvis at være af territorial art. En sådan fortolkning gør ikke J. C. Christensens forhandlingspolitik overfor Tyskland mindre farlig eller mere acceptabel, men nok mindre urealistisk. Imidlertid førte forhandlingerne i Berlin i juli 1906 ikke til noget. Moltke var ikke interesseret i en militærkonvention, og fra dansk side tabte man foreløbig lysten til videre forhandlinger.

Fink fremhæver med rette den risiko Christensens politik indebar for Danmarks selvstændighed. I denne forbindelse kunne der imidlertid være grund til at omtale et moment, der formentlig har spillet en vis rolle for denne politiks udformning, nemlig konsekvenserne af Unionsbruddet i 1905. Dette medførte en alvorlig forværring af de dansk-svenske forbindelser og skabte i Danmark en følelse af isolation i Norden. Dette forhold har næppe været uden betydning for regeringens tyskorienterede politik. Det er ganske interessant at se, at Lütken i juli 1906 var inde på tanken om at forbedre forholdet til Sverige via Tyskland (s.46). Og vi ved, at Vedel, der var så skarp en modstander af regeringens tyskvenlige politik, i november 1905 fik grev Raben til at gøre et iøvrigt mislykket forsøg på at forbedre de dansk-svenske forbindelser netop for at modvirke den isolering af Danmark, der

ville gøre landets stilling endnu mere prekær i tilfælde af en verdenskrig. Det vil derfor være en vigtig opgave engang at få gennemført en undersøgelse af Unionsbruddets betydning for dansk udenrigspolitik i årene efter 1905.

Det næste træk i spillet om Danmarks neutralitet kom i november 1906, da grev Raben under Frederik VIII's officielle besøg i Berlin havde en længere samtale med statssekretær von Tschirschky. Under denne samtale skal Raben bl. a. have sagt: »Im Falle eines Krieges sei deshalb seiner Ansicht nach die Stellung Dänemarks nur an Deutschlands Seite«. (s. 271). Da referatet blev kendt i 1926, benægtede Raben at have udtalt sig sådan. Tschirschkys referat er unægtelig udtryk for en ensidig tysk opfattelse af samtalen, thi Raben havde ikke gjort sig den ulejlighed selv at nedskrive sin version umiddelbart efter at samtalen havde fundet sted. Referatet må derfor benyttes med varsomhed, men Fink har utvivlsomt ret i, at Rabens dementi i 1926 har forholdsvis ringe vægt.

Og set på baggrund af udviklingen siden sommeren 1905 må det erkendes, at udtalelsen passer ganske godt ind i regeringens tysk-orienterede politik. At man fra tysk side virkelig havde fået det indtryk, at Danmark var ved at blive »bündnisfähig«, har Fink fremdraget et interessant eksempel på. Den 10. februar 1907 blev der i den tyske generalstab skrevet et udkast til et dansk-tysk militærforbund (s. 275). Selvom udkastet næppe er kommet udenfor generalstabens inderkreds, så er det dog endnu et bevis på, hvor langt ud J. C. Christensens politik var ved at føre landet. Een gevinst opnåede Danmark dog, og det er Finks fortjeneste at have påvist dette: optantkonventionen af 22. januar 1907, der var Tysklands betaling for den nye tilnærmelse mellem de to lande. Hensigten fra tysk side var ganske vist at slå artikel V definitivt ihjel. (s. 68). Men denne hensigt nåedes som bekendt ikke, og det blev de dansksindede i Nordslesvig, der fik fordel, da ca. 1200 optantbørn fik preussisk statsborgerret og dermed stemmeret og sikkerhed for ikke at blive udvist.

Det er egentlig forbavsende, at der kunne forhandles om en så udpræget tyskorienteret politik i næsten to år, før den danske offentlighed reagerede. Men det er et godt bevis på, i hvilken udstrækning det var lykkedes J. C. Christensen at holde de egentlige forhandlinger hemmelige. I den henseende viste hans sig som en dygtig arvtager af højres »geheimpolitik«. I foråret 1907 gik det dog galt. Pressen fik nys om Lütkens forhandlinger i marts måned med Moltke. Den vidste ganske vist kun lidt, men gættede sig til resten, og en voldsom pressepolemik rettet mod den tysk-

venlige kurs brød løs. Samtidig med denne pressestorm begyndte Raben at blive betænkelig ved tyskerkursen, og fra foråret 1907 spores indenfor regeringen et omslag i retning af en mere ligelig neutralitetspolitik. Dette omslag fandt sit markanteste udtryk under forhandlingerne i 1907-08 om Nord- og ØstersødeklARATIONERNE. Fra dansk side ville man ikke gå med til nogen overenskomst, der kunne tolkes som en udelukkelse af England fra Østersøen. Denne tendens blev yderligere styrket efter offentliggørelsen af Forsvarskommissionens betænkning i juli 1908 og regeringens fald få uger senere som følge af Alberti-katastrofen. Med megen grundighed har Fink beskæftiget sig med disse to begivenheder og deres betydning for dansk udenrigs- og forsvarspolitik. Regeringens fald betød en afgørende svækkelse af den tyskvenlige kurs, og ud af marinens forslag i kommissionsbetænkningen voksede de forsvarslove frem, der blev vedtaget i september 1909. Ganske vist lykkedes det J. C. Christensen at fælde Niels Neergaard, hans efterfølger som konseilspræsident, ved at gå mod Neergaards forslag om anlæg af en række fremskudte forter som delvis erstatning for Københavns landbefæstning. I sidste instans blev det dog Neergaards politik, der sejrede ved de nye forsvarslove, der gav hær og flåde en tiltrængt modernisering og styrkede Københavns søbefæstning. Med denne nyordning var forudsætningen for en bedre balance mellem dansk udenrigs- og forsvarspolitik tilvejebragt og dermed for gennemførelsen af den neutralitetspolitik, der skulle stå sin prøve ved verdenskrigens udbrud.

Lütken, der fratrådte som departementschef i oktober 1909, var overbevist om, at hans og J. C. Christensens tyskvenlige forhandlingspolitik havde været af afgørende betydning for Tysklands indstilling overfor Danmark i august 1914. Fink har imidlertid påvist, at dette turde være en misforståelse. Virkningen af Lütkens samtaler var på dette tidspunkt ophørt (s. 167). Neutralitetens bevarelse skyldtes ikke hans forhandlinger med Moltke, men regeringens beslutning om at spærre bælteerne med miner og den engelske regerings beslutning om ikke at foretage offensive fremstød i Østersøområdet, samt den tyske marines passive holdning. Organiseringen af det danske forsvar, der gav Tyskland tillid til, at Danmark kunne og ville forsvare sin neutralitet, har også spillet en rolle.

Med de to bøger »Ustabil balance« og »Spillet om dansk neutralitet« har Fink på forbilledlig måde forstået at udnytte det nye kildemateriale til at stille dansk udenrigs- og forsvarspolitik i det rette forhold til hinanden. Selvom der står visse spørgsmål

tilbage at undersøge, så ligger hovedtrækkene klart belyst. Vi har nu for perioden 1894–1909 fået fast grund under fødderne. Derfor må man ønske, at Fink i de kommende år må få tid og lejlighed til at fortsætte sine undersøgelser og skrive bogen om Danmarks udenrigspolitik mellem 1910 og 1919. Det er særdeles påkrævet, at et sådant arbejde bliver påbegyndt nu, thi i begivenhederne omkring og under den første verdenskrig ligger flere episoder, der er af betydning for forståelsen af det, der skete i foråret 1940.

V. Sjøqvist.

Nyt fra historisk Videnskab

Den 26. januar 1962 døde landsarkivar, dr. phil. *Gunnar Olsen*, kun 52 år gammel. Han var søn af en bolsmand i Tuse ved Holbæk, arbejdede som ung ved det hjemlige landbrug og beholdt gennem årene en vis tilknytning til det. Efter tre vintre som elev på Askov folkehøjskole besluttede han at læse til cand. mag. og nåede i 1940 sit mål. Historie blev hans hovedfag, interessen var tidligt vakt gennem hans bedstefars fortællinger og egen system med arkæologi og hjemstavns historie; allerede som student blev han et aktivt medlem af Historikergruppen. Helt naturligt faldt det, at landbohistorien blev Gunnar Olsens særlige område, men hans store arbejdslyst og åbne indstilling overfor andre sider af det historiske studium gav ham en endnu videre arbejdsmark. I besættelsestiden, der hos mange kaldte på viljen til en stærkere samling om dansk-kulturhistoriske opgaver, skrev han bl. a. et par populære købstadshistoriske fremstillinger, i 1946 »Norges Kamp for Friheden«, i 1950 skrev han i Historikergruppens Danmarkshistorie afsnittet »Enevældens Danmark 1660–1750«, og 1952 ydede han til »Vore gamle Tropekolonier« det vægtige bidrag »Kolonisation og Handel. Tranquebar 1616–1732«. Hans geografiske interesse satte sig spor i afhandlingen »Klima og Historie« (1939).

I første række drev dog Gunnar Olsen landbohistoriske arkivstudier, og allerede hans tidlige arbejder viste en voksende sikkerhed i stofbehandlingen. Efter »Studier i Præstemantallene 1677–1687« (Fortid og Nutid XIII, 1941), en veloplagt men kildekritisk svag start, betegnede hans undersøgelser over Danmarks kornavl og kornhandelspolitik 1610–1660 (Hist. T. 10 rk. VI, 1943) et afgjort fremskridt. G. O. syntes klar over, at vi i Danmark risikerede at sætte foldudbyttet for lavt på grundlag af det bevarede regnskabsmateriale og mere spredte oplysninger (her kan bondeskifterne ikke udnyttes som m.h.t. kreaturantal). Hans fortsatte studier over landbrugets produktions- og afsætningsfor-

hold i det 17.-18. årh. ville måske have ført til nye resultater, men fik ikke nogen fremtrædende plads i disputatsen med det meget omfattende emne: »Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774« (1957).

Der hører mod til at vælge og stor udholdenhed til at gennemføre en opgave, der kræver et dybt indblik i en 250-årig udviklingsproces, hvis skiftende faser belyses gennem et uensartet kildemateriale. Ufuldstændige måtte de statistiske oplysninger blive, især for de ældre perioders vedkommende, og der var vidt spillerum for topografiske og kronologiske detailfejl. Alligevel lykkedes det i hovedsagen Gunnar Olsen at klarlægge de forskydningsforholdet mellem herregårde og bøndergårde, som det fra periode til periode stærkt varierende antal nedlagte bondebrug og hele landsbyer var udtryk for. Hans slutninger, selv de mere sikre, havde ofte en resignerende form, og man savner f. eks. en skarpere skelnen mellem udviklingen indenfor vornedskabets område og vest for Storebælt. Men retfærdigvis må »stordriftens udvikling« tages i den begrænsede mening, han selv holder sig til s. 238, nemlig hovedgårdsarealets udvidelse på bondejordens bekostning, en proces, hvis årsager og følger han søgte at fastslå. Uoverkommelig for enkeltmand ville opgaven have været, hvis han i samme omfang skulle have påvist stordriftens tekniske og økonomiske udvikling gennem 250 år. Efter Hans H. Fussings død 1956 var Gunnar Olsen dog utvivlsomt den, der her kunne have ydet de betydeligste forskningsmæssige bidrag, men en række andre arbejder fyldte hans tid.

Som arkivar på det sjællandske landsarkiv (fra 1947) fik Gunnar Olsen lejlighed til at udarbejde nyttige redegørelser for bl. a. de ældre gejstlige arkiver på Sjælland og Lolland-Falster samt præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår, ligesom han har udgivet det i 1957 udkomne bind af Kancelliets Brevbøger, og han var medarbejder ved »Håndbog for danske lokalhistorikere«. 1960 udkom den kulturhistorisk interessante lille bog »Træhesten, hundehullet og den spanske kappe«, i 1961 »Kronborg vestre Birk« (Holbo Herred), hvor denne egnns historie er alsidigt skildret på grundlag af et rigt kildemateriale. Også en større danmarkshistorisk skildring af perioden 1660-1721 nåede han i det væsentlige at få fuldført, og det skønt han i foråret 1961 gik ind til den i en ombygningsperiode meget krævende opgave som landsarkivar for Sjælland m.m.

Den frodighed og oplagthed, der prægede Gunnar Olsens forskning og forfatterskab, havde sin grobund i hans lunerige, stærkt landboprægede sjællandske gemyt. Han var en åben,

altid interesseret, hensynsfuld og hjælpsom natur; hans jævne, lidt formløse væsen fik sin indre holdning gennem hans usædvanligt helstøbte, grundredelige karakter. Som historiker udmærkede han sig ved sin utrættelige vide- og virkelyst, der banede vej for en omfattende og solid faglig indsigt, som han fik udmøntet ved sin betydelige fremstillingsevne, mens den strengt metodiske forskning ikke i samme grad var hans styrke. Gunnar Olsens alt for tidligt afbrudte livsgerning formede sig som en lykkelig udfoldelse af evner, der næsten fra første færd fandt opgaver, hvis løsning de helt naturligt kunne samles om.

Fridlev Skrubbelttrang.

Det er med store forventninger, man giver sig i kast med firebinds værket *Marcus Rubins Brevveksling 1870–1922, udgivet ved Lorenz Rerup af Udgivelselskab for Danmarks nyeste Historie I–IV* (Kbh. 1963). Udgaven har været under forberedelse gennem adskillige år. Den indeholder ikke mindre end 1.094 breve, fra pjankede studentikose epistler til filosofiske gammelmandsbreve. Initiativet til udgivelsen kom fra Rubins ældste datter, dr. Lis Jacobsen. Oprindeligt havde hun tænkt sig selv at redigere udgaven; men da kræfterne ikke slog til, blev arbejdet overladt til mag. art. Lorenz Rerup, der med overordentlig dygtighed og stor nidkærhed har løst opgaven.

Brevene til og fra Rubin kaster lys over en af hovedstrømningerne i nyere dansk politik. De 200 brevskrivere i samlingen repræsenterer et københavnsk milieu, der både kulturelt og politisk kom til at spille en stor rolle i det 19. og 20. århundrede. Rubin er en typisk repræsentant for dette milieu af københavnske borger-sønner, der fra omkring 1870 dannede en bevægelse med stærkt intellektuelt præg. Det, der skabte sammenholdet, var reaktionen mod det højreprægede, ja reaktionære klima i hovedstaden, hvorfra de selv udgik. Det jødiske islæt i denne bevægelse var stærkt. En kreds af unge jødiske intellektuelle gik i Georg Brandes' fodspor og kastede sig med brændende iver ud i den offentlige debat. De vedkendte sig fuldtud deres jødiske herkomst, men dette var for dem noget sekundært i forhold til deres idealistiske interesse for de store samfundsproblemer.

Fra omkring 1880 tager denne bevægelse, der kunne kaldes den københavnske ny-liberalisme, form. Dens mødesteder blev Studentersamfundet og Københavns liberale vælgerforening, dens presseorgan var Morgenbladet, senere Politiken. Politisk set var

anskuelserne meget brogede – det er først efter århundredskiftet, at bevægelsen kan kaldes egentlig radikal. Hverken Rubin eller Harald Høffding havde således forståelse for perspektiverne i Hørups antimilitariske kampagne i firserne. Bevægelsens politiske glidning betegnes ved, at man fra begyndelsen valgte en mand som Christoffer Hage til Folketinget, en højreliberal, der langsomt gled mod venstre og omkring 1900 havnede i radikalismen.

Værdien i den store Rubin'ske brevsamling ligger først og fremmest i, at den kaster lys over denne københavnske ny-liberalisme. På langt sigt har bevægelsen det interessante aspekt, at den ligesom danner overgangen mellem nationalliberalismen og radikalismen i vort århundrede – folk som Rubin, brødrene Brandes og P. Munch var ikke fri for det samme intellektuelle hovmod, der prægede de gamle nationalliberale, Krieger, Hall og Ploug. Marcus Rubin stod fra 70-erne midt i denne bevægelse med forbindelser til alle sider, og gennem hans breve lærer man et bredt udsnit af det københavnske borgerskab at kende.

Blandt de mange brevskrivere træder en halv snes mennesker særlig markant frem, inderkredsen omkring Rubin. Tydeligst står Rubins to nærmeste venner, historikerne J. A. Fridericia og Kristian Erslev, og man oplever gennem deres breve den guldalder, som dansk historieforskning oplevede i disse årtier. I sin dagbog giver den kun 15-årige Lis Jacobsen en rammende karakteristik af de to historikere: »Fridericia er trods en næsten fanatisk lidenskabelighed fuld af omsvøb og forbehold – han når først emnets centrum gennem indledninger, der er lige så lange og snørklede som hans lange snoede ben, mens Erslev altid går lige løs på sagen« (1. bd. s. 19). Man får af brevene også et indtryk af den stadige, stille strid mellem de nævnte venstre-orienterede historikere og deres mere konservative kolleger, Troels-Lund, A. D. Jørgensen, Bricka og andre.

Sin tilknytning til det politiske venstre havde Rubin først og fremmest gennem Edvard Brandes, som han traf i 80-erne, og Niels Neergaard, som han var jævnaldrende med. Medens Neergaard-brevene virker temmelig intetsigende, er brevene til og fra Edvard Brandes blandt de fineste og mest indholdsrige i udgaven. Det var igennem Edvard Brandes, at Rubin to gange i sit liv kom til at spille en aktiv rolle i politik, første gang gennem sit forslag om alderdomsunderstøttelse i begyndelsen af 90-erne og anden gang ved den omdiskuterede artikel i Preussische Jahrbücher i 1911, hvor han officielt udtalte sig om det dansk-tyske forhold og høstede megen utak. Men Rubin følte sig først og fremmest som embedsmand, og mente derfor ellers ikke at kunne deltage i politik.

En meget stor del af brevene drejer sig naturligvis om Rubins virksomhed som statistiker. Blandt disse udmærker brevvekslingen med fagfællen Harald Westergaard sig. Det er vel vanskeligt at finde større modsætninger end disse to, men måske netop derfor var samarbejdet mellem dem særlig frugtbart. Videnskaben var Rubins stærkeste side, og set med eftertidens bagklogskab burde han vel være blevet ved statistiken og ikke have overtaget de høje administrative stillinger, i hvilke han løb sig mange staver i livet. Som embedsmand var han måske lidt mere nidkær og temperamentsfuld, end godt var.

Når man skal bedømme kildeudgaver i almindelighed og denne gigant på 1500 sider i særdeleshed, må man gøre sig klart, hvad formålet med den slags publikationer er, og især hvad der gør et aktstykke fortjent til at blive trykt. Mange interesser blander sig her sammen, men man synes dog at kunne opstille tre hovedbetingelser: enten skal brevet have personalhistorisk værdi, som vidnesbyrd om en stor personlighed og hans milieu, eller det må rent historisk give ukendte oplysninger om vigtige begivenheder, eller det må sprogligt-litterært være perler, som en større kreds fortjener at nyde.

Der er i Rubin-udgaven mange værdifulde bidrag, som opfylder disse betingelser. Men på den anden side forekommer det, at udgaven ville have vundet betydeligt ved at blive en del beskåret; det gælder særligt brevene i bind I og II. Man kan tale om, at kilder har en vis historisk »intensitet«, der udtrykker deres værdi for den videnskabelige forskning. Sammenligner man Rubin-udgaven med f. eks. den store Brandes-brevveksling eller med Sofus Høgsbros breve og dagbøger, forekommer det evident, at Rubin-udgaven ikke nær har samme »intensitet«. Spørgsmålet er desuden, om udgaven ikke er i overnaturlig størrelse i forhold til Rubins historiske betydning.

Kan man indvende noget mod udvælgelsen af brevene, er det ikke muligt at rette nogen kritik mod udgiverens arbejde i øvrigt. Magister Lorenz Rerup har præsteret et mægtigt arbejde for at bringe lys til de mange dunkle punkter i brevene. Man kommer ind i en verden, hvor det myldrer med mennesker og begivenheder, og kan se sammenhængen i små og store begivenheder på Rubins tid. Som indledning har Rerup skrevet en introduktion på ikke mindre end 83 sider, en fremragende afhandling om Marcus Rubin og hans omgivelser, et stykke tidshistorie, der egentlig ville gøre større fyldest som selvstændig biografi over Rubin end som indledning til brevene. Som eneste fejl i afhandlingen skal det nævnes,

at forfatteren midt i sin store sagkundskab har glemt at meddele noget så væsentligt som når Rubin er født og død.

Rubins tidsalder, tiden efter 1870, er ved at komme ind i historikernes søgelys. Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie (D.N.H.) gør et særdeles gavnligt og påskønnelsesværdigt arbejde med disse store kildeudgaver – det pløjer den jord, hvoraf talrige historiske fremstillinger forhåbentlig skal gro.

Kristian Hvidt.

Mange har sikkert jævnlgt sandet Kr. Erslevs ord i »Historisk Teknik« (2. udg. § 9) »Den historiske Litteratur er umådelig og hele den øvrige Litteratur kan mer eller mindre bruges som historisk Kilde; at finde sig til Rette heri er meget vanskeligt«. Der er vist heller ikke tvivl om at Sylvestre Bonnard havde ret, når han hævdede, at man ikke kan hengive sig til nogen mere inspirerende syssel end læsning af kataloger. Ethvert bibliografisk arbejde turde følgelig have krav på den største opmærksomhed, og dette gælder naturligvis ikke mindst, når der drejer sig om et emne, der er så svært at beherske som udlændinges rejseindtryk fra Danmark. Det er denne lige så tillokkende som vanskelige litteratur, som *Harald Ilsø* i sin bog *Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700* har påtaget sig at registrere. Det nydeligt udstyrede skrift er af det historiske institut ved Københavns universitet udsendt som en hilsen til professor Astrid Friis på halvfjerdsårsdagen, hvilket forekommer velanbragt, idet netop Astrid Friis i samtaler med elever har peget på denne kildegruppes værdi og de problemer, der knytter sig til dens udnyttelse.

Forarbejder mangler vel ikke. C. F. Bricka og især Carl S. Petersen (med afhandlingen *Rejser i Danmark indtil Fr. IV.s Død, Fortid og Nutid I, 1914–16, s. 45–60*) har givet et godt udgangspunkt, men efter de mange års forløb trænger deres arbejder naturligvis til afløsning, og det er da også lykkedes *Ilsø* at komme et godt stykke vej videre. Hans fortegnelse omfatter 107 numre, hvoraf det store flertal stammer fra det 16. og 17. århundrede. Det er vel nærmest for princippet skyld, at de kun 9 beretninger, som er ældre end 1567, overhovedet er medtaget. Mere frugtbart end nu at diskutere principperne for udvælgelsen – Adam af Bremens, Knytlingasagas og Robert Molesworths Danmarksbeskrivelser er f. ex. udeladt – er det at betragte det meget, fortegnelsen bringer. Takket være forfatterens nidkærhed og lærdom er der nemlig tilvejebragt et hjælpemiddel, som ved sin over-

skuelige opstilling og udførlige registre er let at benytte, og som giver ikke så lidt mere end titlen egentlig lover. Rejsebeskrivelserne er, så vidt gørigt, opført kronologisk, og der bringes foruden summariske indholdsangivelser fyldige litteraturhenvisninger samt en række oplysende anmærkninger, som til tider kan have et vist pædagogisk sving («Denne Johan Skyttes gesandtskabsrejse bør ikke forveksles eller sammenblandes med hans sendefærd til Danmark i 1615 . . .» etc., se nr. 35), der på fordelagtig måde vidner om forfatterrens beherskelse af emnet. Bogen er imidlertid mere end en bibliografi. Harald Ilsøe har til indledning trukket nogle hovedlinier af rejselivets kulturhistorie op og ved en række fornøjelige citater givet smagsprøver på beretningerne, som sammen med de udmærkede illustrationer nok skal vække læsernes interesse. Det ville forøvrigt være naturligt og glædeligt, hvis dette arbejde kunne give stødet til nyudgaver af de interessanteste af de for det meste sjældne rejseskildringer. At disse er af betydelig værdi i adskillige henseender er hævet over diskussion, men det skal ikke nægtes, at det havde været særdeles velkomment, om indledningen havde indeholdt noget fyldigere bidrag til den kildekritiske behandling af de fremdragne skrifter. Disses karakter af beretninger fra en kompilerende, kopierende og stærkt selvhævdende tidsalder er der sikkert grund til at understrege. Den i Sverige førte, livlige diskussion om værdien af Erik Dahlbergs dagbøger (Ilsøes nr. 59) er således af megen interesse i denne forbindelse. Når Harald Ilsøe, forhåbentlig, fortsætter sine studier over Danmarks samkvem med omverdenen i det 16. og 17. århundrede, der er så godt begyndt med denne bog og med afhandlingen i *Hist. Tidsskr.* 11. Rk. VI bd., vil han være selvskreven for ikke at sige forpligtet til at tage bl. a. denne opgave op.

Johan Jørgensen.

Under redaktion af Svend Ellehøj, Svend Gissel og Knud Vohn er udsendt et *Festskrift til Astrid Friis på halvfjerdsårsdagen den 1. august 1963*, med bidrag af elever og københavnske kolleger. De behandlede emner er følgende: Dansk nationalisme og anti-nationalisme omkring 1900 (Povl Bagge), det danske stænder-samfunds epoker (Aksel E. Christensen), rentespørgsmålet i dansk senmiddelalder og reformationstid (Troels Dahlerup), reformationen på Øresunds toldbod 1641 (Sune Dalgård), Flensborgkøbmanden Tile Petersen (d. 1523) (Svend Ellehøj), Frederik IIs jyske råder (Svend Gissel), det ældste danske kommercekollegium (1670 (1668)–91) (Kirsten Glamann), metodiske betragtninger over

benyttelsen af kompagniarbiver (Kristof Glamann), Bilantz 1660. Adelsvældens bo (Johan Jørgensen), epitafieportrætter af ripensiske patriciere fra renæssancetiden (Otto Norn), Caspar Paludan-Müllers notater i hans eget eksemplar af »Grevens Feide« (Olaf Olsen), den gyldne bulle fra 1356 (Erling Ladewig Petersen), den danske konges kancelli i 1250-erne (Niels Skyum-Nielsen), fragt-omkostningerne i den engelske ostindienshandel 1601-57 (Niels Steensgaard) og C. St. A. Bille og det nordslesvigske spørgsmål (Knud Vohn). Endelig har Niels-Henning Jeppesen udarbejdet en bibliografi over Astrid Friis' trykte arbejder.

Det er ikke altid let for eftertiden at udrede en institutions tilblivelse. Man maa da være Halvdan Koht taknemlig for, at han som en af initiativtagerne til stiftelsen af »The International Committee of Historical Sciences« i et lille skrift med titlen *The Origin and Beginnings of the International Committee of Historical Sciences* (Udg. af CISH, Lausanne, 1962), har redegjort for, hvorledes komiteen opstod. Efter hensigten skulle skriftet have været udarbejdet i samarbejde med den amerikanske historiker Waldo G. Leland. Denne betegner Koht som ideens ophavsmand. Efter Lelands død maatte Koht staa som skriftets eneforfatter. Enhver der nu deltager i den internationale Historikerkomites arbejde vil erkende dennes betydning som et bindeled mellem de store internationale historikerkongresser, der nu afholdes hvert femte aar. Men saaledes har det ikke altid været. Endnu da den internationale historikerkongres afholdtes i Bryssel i 1923 maatte der af de belgiske historikere bygges op på bar bund — 10 aar efter den sidste kongres var holdt i London. Vanskelighederne ved atter at knytte traadene med endnu friske ar efter første verdenskrig nævnes. Henri Pirennes indsats fremhæves. Komiteens genesis kan da dateres til Brysselmødet 1923. Men mange og svære forhandlinger fulgte, og heri spillede skriftets forfatter en ikke ringe rolle. Man maa se det som en direkte følge heraf, at kongressen i 1928 placeredes i Oslo. Dette skyldtes ogsaa det norske program, hvorefter det tilsigtedes at opnaa en fuldstændig international organisation af denne kongres og forberedelserne dertil, hvilket ikke var opnaaet m. h. t. Brysselskongressen. Kohts redegørelse for forhandlingerne og forløbet af Oslokongressen er livfuld og interessant. Da traadene skulle genoptages efter anden verdenskrig havde Halvdan Koht endnu en gang mulighed for at deltage i organisationsarbejdet og til på ny at gøre sig til tals-

mand for tolerance og vidsyn. Han har indenfor det internationale historikerarbejde ydet en betydelig indsats. Hans skrift vil fremefter vidne herom.

Astrid Friis.

Dr. Martin Winckler har flere gange, bl. a. i *Historische Zeitschrift* bd. 179 (1955), behandlet det nordslesvigske spørgsmåls betydning i den internationale politik. 1961 offentliggjorde han i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 1961 en afhandling *Zur Zielsetzung und zu den Methoden der Nordschleswig-Politik Graf Julius Andrassys (1871-78)*. *Dr. Winckler* hævder heri bl. a., at »von österreichischer und vor allem russischer Seite aus (die) Gemeinsamkeit ihres Vorgehens in der Nordschleswigschen Frage und Dänemark gegenüber geradezu die Voraussetzung für die sich seit dem Jahre 1872 langsam vollziehende russisch-österreichisch-französische Annäherung und für die Entstehung einer Entente zwischen den Kabinetten von Wien, Paris und Petersburg gewesen ist«. Han ser på dette punkt *Andrassys* politik som en fortsættelse af *Beusts* og mener, at Østrig fra begyndelsen af 1870erne ligesom Rusland ønskede at holde »das nordische »Geschwür«« åben for i et kritisk øjeblik at kunne »gruppere de andre europæiske stater om sig« ved at kræve *Pragfredens* Art. V opfyldt; derfor søgte *Andrassy* at holde de danske forhåbninger i live. Først i en udenrigspolitisk tvangssituation 1878 opgav *Andrassy* dette potentielle våben mod Tyskland og gik med til at ophæve det nordslesvigske forbehold.

I en udførlig afhandling i samme tidsskrifts årgang 1962 har professor *Alexander Scharff* i fortsættelse af tidligere polemik punkt for punkt imødegået *dr. Wincklers* forsøg på en nytolkning af stormagtspolitikken i 1870erne, under stadig kritik af hans kildebenyttelse. Til enkeltheder kan der ikke her tages stilling. Hovedsagen er, at *dr. Winckler*, trods rigtige og interessante iagttagelser, efter professor *Scharffs* og anm.s mening ikke har ført sandsynlighedsbevis for sin opfattelse af det nordslesvigske spørgsmåls overordentlige internationale betydning, at han overvurderer den fare for det nye tyske rige, som de andre magters politik medførte (han taler bl. a. om en »indkredsningssring« om Tyskland 1874), og har overdrevne forestillinger om deres benyttelse af det nordslesvigske spørgsmål som taktisk middel mod Tyskland. Selv om *Andrassy* først 1878 imødekom *Bismarcks* ønske, er det lidet troligt, at han tidligere havde tænkt sig i givet fald at kræve art. V opfyldt. Det vilde bl. a. i for høj grad stride mod den østrig-

ungarske regerings naturlige, af professor Scharff fremhævede uvillie mod nationalitetsprincippet. Iøvrigt må man henvise læserne til de to afhandlinger og til dr. Wincklers korte gensvar til professor Scharff i samme årgang af det slesvig-holstenske tidskrift, der jo berører problemer af interesse også for dansk historie.

Professor Scharff omtaler s. 239, at forfatteren til en i en tidligere afhandling af dr. Winckler benyttet artikel i Times 9. nov. 1878 har vist sig at være C. St. A. Bille. I Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark IV (1959), s. 472, jfr. s. 480, nævnes det, at påvisningen af Billes forfatter-skab findes i en utrykt afhandling af K. H. Jørgensen. Den er nu offentliggjort i Festskrift til Astrid Friis (1963); forfatteren har i mellemtiden ændret sit navn til Vohn.

Povl Bagge.

Den amerikanske historiker dr. Alan Simpson har i *The Wealth of the Gentry 1540-1650. East Anglia Studies* (Chicago and Oxford Univ. Press, 1961, ss. VII + 226) ydet et interessant bidrag til belysning af gentryens kaar i et nu saa stærkt omdebatteret aarhundrede af dens eksistens. Tawney har villet gøre tiden fra midten af 16. til midten af 17. aarh. til Gentryens. For saa vidt dens fremgang i velstand — fremfor højadelens — angaaer, er det, som vides, nu omstridt.

Det har mindre været dr. Simpsons maal at tage et standpunkt end ved monografier at belyse 'wie es eigentlich gewesen'. Det er hans opfattelse, at man hverken i den ene eller den anden lejr har kunnet ytre sig med bevisers autoritet, dertil er økonomiske biografier alt for faa i tal. Medens han til almindelig orientering om hele spørgsmaalet henviser læseren til J. H. Hexters artikel "Storm over the Gentry"¹ — som han kalder en af "the ablest general reviews" (s. 2) — vender han sig selv til det, der for ham er hovedsagen: mangelen paa virkelig bevisførelse. Man har, skriver han, lige fra fremkomsten af Lawrence Stones artikel "The Anatomy of the Elizabethan Aristocracy" med talent fortrinsvis nyttet berettende kilder, som vel ikke kan afvises, som naar det gælder Sir Thomas Wilsons "State of England", eller hvor det gælder forskellige memoirer, men som dog frem for alt er repræsentative for aspekter af samtidens opfattelse og let kan accentuere en enkelt side af et økonomisk kompleks. Hvem ville, siger han, ikke foretrække nogle regnskaber. Man ved dog meget vel, at saadanne er

¹ Nu genoptrykt i *Reappraisals in History* (1961), ss. 117-49.

sjældenheder. Det er da et held, at forf. fra East Anglia har kunnet nytte nogle stykker. Med udgangspunkt heri har han kunnet forfatte tre økonomiske monogrfier af "The Rising Lawyer, Sir Nicholas Bacon", "The Rising Merchant, Sir Thomas Cullum" og "The Courtier, Sir Thomas Cornwallis". Endelig giver forf. i et sidste kapitel en indgaaende redegørelse for "The Mere Landlords" kaar i almindelighed. Her skal straks bemærkes, at hverken "The Courtier", hvis karriere ved hoffet var saare kortvarig eller, eller "The rising Merchant", hvis overgang i gentryens rækker faldt sent, kan kaldes gode typeeksempler. Forf. har dog maattet bruge, hvad han har kunnet finde. — Med stædig energi er han gaaet i gang med regnskaberne. I sine principielle betragtninger i "Encounters with Accounts" har han maattet erkende, at noget let arbejde har det ikke været at faa skik paa disse regnskaber. De er behæftet med alle de mangler, som man kender fra andre regnskaber fra denne tidsalder. Paa et punkt har forf. maattet give helt op: der findes ingen regnskaber over hverken indtægt af "Gratuities" eller udgift hertil. En suspekt indtægtskilde unægtelig, men en noget nær nødvendig for flere, om de skulle leve af deres embede. I store træk har forf. været i stand til at redegøre for indtægten af godser og ejendomme. Bedst staaer det til med investeringerne.

Vi vender os til enkeltmonogrfierne. Da der hidtil ikke har foreligget en biografi af Nicholas Bacon, har forf., for at give baggrund udvidet sin økonomiske biografi til en almindelig. — Han har til raadighed haft det righoldige Bacon arkiv, der nu er i Chicago universitets eje. — I en god introduktion redegør han for hvorledes, Nicholas Bacon, den begavede søn af en ikke særlig velstillet yeoman — fjærne slægtninge kunne betegnes som gentlemen — som 13-aarig kom til Cambridge, men ikke fortsatte den destinerede gejstlige bane. I alderen mellem 17 og 22 opnaede han derimod at komme paa en længere udenlandsrejse, og blev endelig i 1532 indskrevet i Gray's Inn. Skønt han allerede 1533 blev "called to the bar", synes han aldrig at have praktiseret som sagfører, men i 1537 ansattes han i "The Court of Augmentations" et statsdepartement, der administrerede gods, der tilfaldt kronen. Hans niaarige virke her gav ham store fordele. Ogsaa han fik mulighed for at erhverve en lille part af det gejstlige gods, der skulle videresælges. Myndlingeretten, "The Court of Wards", af hvilken han var medlem, "attorney", fra 1547 til 1559 bød ham yderligere lejlighed til at konsolidere sine ejendomsbesiddelser. Hans giftermaal bragte ham tillige betydelige fordele og forbindelser. Gennem det første fik han forbindelser med Londons

City, endda med Gresham familien. Hans andet giftermaal med Anne Cooke fik endnu mere betydning for ham, idet han derigenem blev besvogret med William Cecil. Med Elizabeths tronbestigelse naaede han helt til tops. Naar han i 1559 udnævntes til Lord Keeper, kan han formodentlig takke sin svoger herfor. Ved sin død 1579 var han storgodsbesidder. Hans dygtige administration gav ham en smuk og stigende indtægt. Dr. Simpson har været i stand til med ret stor sikkerhed at kunne redegøre for hans aarlige godserhvervelser i tiden 1540–1579. I aarene 1540 til 1558 androg hans investeringer gennemsnitlig £ 474 aarligt. I de sidste 20 aar af hans liv £ 1143 aarligt. Alt i alt beregnes Bacons udgift til ejendoms erhvervelse til mellem £ 35–40.000. Til bygningsudgifter beregner dr. Simpson dernæst, at Bacon har anvendt ca. £ 6.000, hvoraf Redgrave Hall og Gorhambury Hall naturligvis tegner sig for de største beløb. Af de øvrige store udgifter trækker forf. udgifterne til uddannelse og medgift til børnene frem. Han naar dog kun til det ret beskedne beløb af £ 3135. Endelig nævnes 3 eller 4 besøg af Dronning Elizabeth, der dog ikke synes at have været ruinerende for Bacon. Han har næppe været den mest spendable "entertainer" i kredsen om dronningen. Alt i alt har Bacon formodentlig været en paaholdende mand, omend det næppe direkte kan bevises.

I sin redegørelse for den fremtrædende jurists indtægter sondrer forf. skarpt mellem embedsindtægter, de usynlige indtægter, der hørte til embederne, og endelig indtægterne af hans godser og Londonejendomme. Oplysningen om at Bacon, da han begyndte i the "Court of Augmentations" kun havde en aarsløn paa £ 10 er unægtelig frapperende. Ved hans afgang herfra var aarslønnen £ 70. I the "Court of Wards" var hans aarsløn £ 90. Man behøver ingen nærmere argumentation, men kan blot fastslaa, at af denne aarlige indtægt kan pengene til hans investeringer ikke være tagne. Ud over optagne laan og efterhaanden indtægter af hans godsbesiddelser, henviser dr. Simpson da ogsaa til en indtægt af "gratuities" fra alle og enhver, der ønskede at opnaa et eller andet i de to statsinstitutioner, hvori han var ansat i aarene indtil 1559. Direkte oplysninger om denne indtægts omfang forefindes ikke. Indirekte kan der drages slutninger af en oplysning om, at Bacon selv betalte klækkeligt, da han i 1540 erhvervede Redgrave. Alene til "the chancellor of the Court of Augmentations" betalte han £ 24. Først med sin udnævnelse til Lord Keeper i 1559 opnaaede Bacon en anseelig embedsindtægt. Alt i alt anslaaer dr. Simpson den til £ 1300–1400 aarligt. Da var Bacon selv blevet en holden mand. Medens hans godsindtægter kun kan have andraget

nogle faa pund aarligt i 1540, androg hans indtægt af godser og Londonejendomme £ 1000 i 1559. Hans investeringer fortsatte som nævnt, og 1575 anslaaer dr. Simpson hans fri aarsindtægt til ca. £ 2.479. Denne store stigning i indkomsten maa for uden gennem fortsatte investeringer være fremkommet ved en effektiv godsadministration, der bl. a. medførte, at han som godsejer fik andel i landbrugets større afkastning takket være de stigende priser.

Den bedste parallel til den exceptionelt dygtige jurist Nicholas Bacon havde indenfor handelsverdenen uden tvivl været Lionel Cranfield. Hans kometagtige bane landede ham sluttelig som højadelig godsejer efter hans forlis som statsmand.¹ Thomas Cullum, hvis regnskab dr. Simpson har fundet frem, stemmer i hans mosaik. Han var født i Suffolk af yeomanslægt, blev lærling hos en Londonklædehandler, en tid hans kompagnon og sluttelig selvstændig. Hans synes frem for noget at være kommet frem ved sin store sparsommelighed. Vistnok har han ogsaa laant penge ud — som for øvrigt ogsaa Lionel Cranfield. Hans lettest tjente penge kom dog sent i hans liv. Det var den indtægt, han opnaaede som "Commissioner of the Excise" i 1640erne. Hans gennemsnitlige aarlige indtægt heraf var £ 1300. Han opgav dette embede 1650, men beholdt sin forretning til 1657, da han flyttede fra London. Medens han 1649 havde investeret penge i Londonejendomme, var det først i 1656 at han erhvervede et gods, som han nu var i stand til at betale med £ 18.000. Her levede han de sidste ni aar af sit liv.

Om godsherren, der sluttelig endda blev baron, kan der derfor selv sagt ikke siges meget. Typiske træk kan dog ses. Regeringsjobbet styrkede hans økonomi, saaledes at han kunne investere i ejendomme og godser. Dette har han formentlig anset for den sikreste pengeanbringelse. Heller ikke et ukendt fænomen nu omstunder.

Dr. Simpsons sidste figur er hofmanden, katolikken, Sir Thomas Cornwallis. Kun i ganske faa aar førte han en hofmands liv. Med Marie den Blodiges død var det forbi. Hofmandstjenesten bragte ham væsentlige økonomiske fordele, men derefter levede han i 45 aar som "a mere Landlord". Hans indtægter af hans godsbesiddelser i løbet af denne aarrække noget nær fordobledes, og demonstrerer saaledes, at en godsejer klarede sig stolt i prisinflationens tid. Det samme demonstreres i slutkapitlet om "The Mere Landlord". Heri gives en række eksempler paa hvilke fortjenstmuligheder det store landbrug havde. Det gælder saa vel for de som specialiserede sig i faareavl og for de, der ved kontraktfornyelser

¹ Se R. H. Tawney: *Business and Politics under James I.* Lionel Cranfield. 1958.

med deres bønder kunne stryge store fortjenester eller sætte den årlige afgift i vejret af de et gods underliggende gaarde, saaledes at de stigende konjunkturer fulgtes op.

Dr. Simpsons undersøgelser synes dog at indicere, at de store godskomplekser til sin forudsætning havde, at der tilførtes kapital vundet ad anden vej, ikke mindst synes statstjeneste at have muliggjort den fornødne kapitaldannelse hos de enkelte.

Astrid Friis.

I »A. A. G. Bijdragen 8° (Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool, Wageningen, 1962) har den ansete hollandske agrarhistoriker B. H. Slicher van Bath publiceret en interessant afhandling: *Accounts and diaries of farmers before 1800 as sources for agricultural history*. Indledningsvis karakteriserer han perioden ca. 1450–1750 som et landbohistorisk tomrum, ofte kun flygtigt omtalt af agrar-specialister på deres vej til nyere perioder med langt rigere kildemateriale, og navnlig oplyses der alt for lidt om landbrugets økonomi. Blandt andre påtrængende opgaver fremhæver van Bath »micro-economic research into the budgets of individual farmers«, og hans afhandling (med let overskuelige tabelbilag) illustrerer på udmærket måde, hvad han forstår herved.

Talmæssigt dominerer de engelske middelalderregnskaber, der omfatter talrige gejstlige og verdslige storbesiddelser, men regnskaber fra fire nordfranske godser i 14. årh. indeholder forholdsvis meget om såvel landbrugsdriften som sociale tilstande. Fra det 16., 17. og 18. årh. findes regnskaber fra godser i Tyskland, Polen, Østersø-egne og Rusland, men de siger intet om driften af de mindre gårdbrug. Af langt større værdi er her enkelte hollandske og engelske kilder, der specielt fremhæves i en kortfattet oversigt over den udbredelse, agrarhistoriske studier på grundlag af regnskaber har fået siden Georg Hanssens banebrydende forskning i Slesvig-Holsten og senere fremkomsten af Thorold Rogers' *History of Agriculture and Prices in England*. Også Danmark og Sverige nævnes i rækken af europæiske lande, hvor agrarhistoriske studier over regnskabsmateriale har haft fremgang i de senere år.

Naturligt nok er van Bath især opmærksom på de få regnskabsførende landmænd, der repræsenterer det mindre eller middelstore landbrug, hvis udøvere jo i reglen ikke var skrivekyndige. Men nordhollænderne (»Friserne«) Rienck Hemmema og Dirck Jansz, den første iøvrigt student fra Louvain, og sydenglænderen

Robert Loder var oplyste mænd fra perioden 1570–1620. De var »moderne« landmænd i en tidsalder, hvor der efter mange historikeres, sociologers og økonomers opfattelse kun fandtes et traditionelt og ensartet landbrug.

Skønt disse regnskaber og dagbøger er alt andet end systematisk ført, kommer det moderne klart frem såvel i landbrugspraksis som i sociale træk, der afviger fra de tidstypiske forhold. I 14 punkter anfører og illustrerer van Bath, hvad han finder karakteristisk for den nye landbrugstype, således et stort foldudbytte (især hvede og byg), dyrkning af ærter og vikker, og dermed en begyndende overgang til særlige foderafgrøder indenfor omdriften, samt avl af hvede og byg med henblik på afsætning i lætbefolkede egne. Endvidere, at prisbevægelser tydeligt nok øvede indflydelse på produktionen, dog således at prisforholdet mellem de forskellige afgrøder var af større betydning end selve prisfluktuationerne. – Produktionen af mælk, smør og ost pr. ko var usædvanlig stor; markerne blev gødsket stærkt og gødningsstoffer, mergel og kalk undertiden tilført udefra; heste afløste okser som trækdyr for ploven, og landbrugsredskaber (delvis) af jern var fremherskende. – Antallet af tjenestefolk var relativt stort, et tegn på intensivt landbrug, men de blev ikke længe på samme gård. Både mænd og kvinder gik på dagleje, nogle fik dagløn, andre havde akkordarbejde. – Endelig fremhæver van Bath »the capitalistic spirit«, bestræbelsen for at drive rationelt landbrug med god fortjeneste, samt oplysningsmomentet: gode skolekundskaber og interesse for kulturproblemer (Hemmena afslører dog ikke, hvorvidt han i 1570-erne var reformert, men da Loder i 1616 avler 20 fold hvede, udbryder han i lovprisninger fra Davids 64. salme, 12. vers).

De »moderne« træk møder man naturligvis ikke i alle disse regnskaber og dagbøger, der hver især kun omspænder en kort periode. En dansk forsker vil kunne afprøve de 14 punkter på udviklingen i det 18. århundredes Danmark; forholdene på det udskiftede Bernstorff gods giver således gode eksempler både m.h.t. afsætningsforhold, stærk gødskning og stort folkehold. – Hvad visse afgrøder angår, har en specialisering utvivlsomt meget tidligt fundet sted, simpelthen fordi den betalte sig, og det kan have påvirket omdriften. Fordelen ved rigelig gødning viser sig både på de nordfranske godser i det 14. årh. og i det 16–17. årh. hos de hollandske gårdbrugere i form af store foldudbytter; ved et enkelt flamsk landbrug udgjorde værdien af gødskningen (iberegnet møgspredning og nedpløjning) endog 60% af de samlede landbrugsomkostninger, mener van Bath. Når man ser, hvorledes de to anførte grupper af landbrug præsterer dobbelt så mange

fold hvede og byg som andre, samtidige godser (table I), og Loders landbrug direkte viser, hvad den rigeligere gødskning må have betydet (s. 15), må man gøre sig nye tanker om, hvorfor høstudbyttet på kronens ladegårde og en del andre danske storbrug i det 17. årh. var så ringe, iøvrigt også sammenlignet med eksempler fra nabolandene (jfr. Gunnar Olsens undersøgelser, Hist. Tidsskr. 10. rk, VI, især s. 439-52). – I denne forbindelse kan det nævnes, at kvægholdet på Hemmemas gård i Friesland o. 1570 var relativt stort og hans produktion af mælk (omsat i smør og ost) større end andetsteds kendt i denne periode og på højde med, hvad der var almindeligt i Nederlandene o. 1800.

M.h.t. regnskabsføringen var Robert Loder langt den overlegne. På grundlag af (senere tabte) notitser beregnede han udgift og indtægt i de forskellige driftsgrene, gjorde kalkulationer over fåreavl, mejeribrug og forbedret jordbehandling, og i modsætning til næsten alle landmænd før det 18. årh. regnede han med forrentning af den kapital, der var investeret i gård og besætning, og førte sit eget og sin families arbejde til udgift. – Iagttagelser af denne art er meget værdifulde til forståelse af et rationelt landbrugs forudsætninger.

Et hovedresultat af disse regnskabs- og dagbogsstudier er da, at der kan påvises en større variation i landbrugsdriften end almindeligt antaget, resumerer van Bath. Det traditionelle kornlandbrug med beskedent foldudbytte var mest udbredt på de engelske godser i middelalderen og på de tyske og vesteuropæiske storbrug i 16.-18. årh. Eksempler på en anden type landbrug med store kornudbytter som følge af kraftig gødskning og derfor med gode indtægter under højkonjunkturer har van Bath, som det vil fremgå af det anførte, med forkærlighed beskæftiget sig med. En tredje type, det intensive landbrug med udstrakt dyrkning af handelsafgrøder, forekommer især i dele af Nederlandene, men også i andre tætbefolkede egne allerede i middelalderen. Det »moderne« landbrug baseret på foderafgrøder begyndte i Flandern i senmiddelalderen og nåede en høj udvikling i England i det 17. og 18. årh., »and from there conquering the world«, slutter van Bath en smule overraskende sin inspirerende fremstilling.

F. Skrubbellrang

Der foreligger egentlig overraskende få undersøgelser, navnlig af moderne tilsnit, over munkoordner og klostre i middelalderens Danmark. Om johanniterne, der her først og fremmest var repræ-

senteret af klostrene i Antvorskov og Dueholm, har vi praktisk taget intet udover Oluf Nielsens kyndige udgave af Dueholms brevbog, forsynet med en orienterende indledning af P. G. Thorsen. Det var således omtrent jomfruelig jord, arkivar *Thomas Hatt Olsen* opdyrkede, da han i 1957 indledte undersøgelser af denne ordens historie. Som forarbejder til en monografi om johanniterne foretog han omfattende og åbenbart meget givtige studier i ordenens arkiv, som siden evakueringen af Rhodos har befundet sig på Malta. Det er dybt beklageligt, at disse arbejder blev afbrudt ved Thomas Hatt Olsens altfor tidlige død, men omvendt vel dog en trøst, at hans studier allerede var så vidt fremskredne, at et efterladt manuskript har kunnet udsendes: *Dacia og Rhodos. En studie over forholdet mellem Johannitterstormesteren på Rhodos og prioratet Dacia i de 14. og 15. århundreder med særligt henblik på Juan de Carduna's visitation (-1476)*. (Kbh. 1962. – 109 sider).

Fra Thomas Hatt Olsens side var denne afhandling tænkt som en forstudie til aflastning af den monografiske fremstilling af johanniterne i prioratet Dacia (d.v.s. Skandinavien) med sit tyngdepunkt i behandlingen af ordenens lokale organisation og historie. Med kendskab til den internationale litteratur om emnet og til ordenens generelle struktur og funktioner behandler han i den foreliggende bog fortrinsvis de danske johanniters forbindelser med ordenscentret og stormesteren, der fra 1310 residerede på Rhodos, og det er i virkeligheden lykkedes at klarlægge hovedlinierne i disse relationer først og fremmest på grundlag af materialet fra ordensarkivet. To tråde løber stadig gennem disse forbindelser, de danske johanniters organisation, der var vanskelig at lægge i faste rammer allerede på grund af de store afstande, og opkrævningen af de pengeydelse – ordinære som ekstraordinære –, som prioratet blev pålagt. Med hensyn til organisationen greb stormesteren ind i 1320, omtrent samtidig med og sikkert foranlediget af kongeskifterne i Norden, men uden at resultaterne helt kan klarlægges. Først i det 15. årh. nåede man et varigt arrangement; 1434 opnåede ordenen en nedsættelse af sine ordinære ydelser, og i 1460'erne tillige en vis administrativ selvstændighed, som man kunne fristes til at parallellisere med de øvrige ordeners forhold til pavestolen under den spirende nationalkirke-dannelse. På den anden side stillede Rhodos-organisationens voksende økonomiske vanskeligheder – navnlig da man efter Konstantinopels fald 1453 kunne forudse tyrkiske angreb på øen – stadigt mere presserende krav til ekstraordinære ydelser fra ordensprovinserne, ydelser som det danske priorat åbenbart har haft vanskeligt ved at udrede; af brevvekslingen herom frem-

går det, at en af grundene til den danske provins' ringe ydeevne var den, at ordenens medlemstal lå i overkanten af, hvad klostrenes økonomi kunne bære. Både det organisatoriske og det økonomiske element synes at være indgået i den allerede nævnte ordning – måske en kompromisløsning –, som den spanskfødte visitator Juan de Carduna, bailli af Majorca, gennemførte i 1460'erne.

De foreliggende studier giver således allerede værdifulde resultater; Thomas Hatt Olsens bog afklarer sikkert i det væsentligste udtømmende denne side af de danske johanniterklostres historie. Enhver af hans studiefæller ved universitetet vil mindes ham trods hans ydre reservation for hans imponerende og præcise viden, der også præger det fremlagte arbejde. Det er ikke blot en smuk gestus, at en række af hans kolleger ved Rigsarkivet har gennemført publiceringen af dette manuskript; bogen har fuldtud sin berettigelse i sig selv, og den vidner tillige om et grundfæstet og redeligt arbejde, der kun blev afbrudt i utide.

E. Ladewig Petersen.

Historisk Tidsskrift udgives med 2 hæfter årlig. Den danske historiske Forenings medlemmer og faste abonnenter betaler årlig 18 kroner. Anmeldelse om medlemskab modtages af foreningens formand, professor dr. phil. ASTRID FRIIS (Kr. Zahrtmanns Plads 83, Kbh. F) eller dens kasserer, aman., mag. art. SVEND ELLEHØJ (Det historiske Institut, Bispetorvet 3, Kbh. K). Abonnement på Historisk Tidsskrift kan tegnes hos forlaget (Rosenkilde og Bagger, Kronprinsensgade 3, Kbh. K) og hos alle boghandlere. Meddelelse om bopælsforandring og klager over tidsskriftets forsendelse bedes for medlemmer sendt til kassereren, for abonnenter til forlaget.

Bidrag til optagelse i Historisk Tidsskrift bedes sendt til professor, dr. phil. ASTRID FRIIS (Kr. Zahrtmanns Plads 83, Kbh. F), bøger til anmeldelse bedes sendt til redaktionen (Det historiske Institut, Bispetorvet 3, Kbh. K).

Et antal serier af Historisk Tidsskrift fra 6. række, bd. 2 til 11. række, bd. 5 (ialt 34 bind) kan af foreningens medlemmer erhverves til en samlet pris af 300 kr. pr. serie ved henvendelse til foreningens ekspedition: Det historiske Institut, Bispetorvet 3, Kbh. K, der også yder medlemmerne 33% rabat for ældre enkeltserier eller -bind.

I alle rækker findes talrige enkelthæfter i overskydende eksemplarer, der gennem foreningens ekspedition kan erhverves til en pris af 2-3 kr. pr. enkelthæfte, 3-5 kr. pr. dobbelthæfte.

Foreningen genkøber gerne 10. række, bd. 1, 11. række bd. 1, 5 og 6 til fuld bogladepris. - Særpris 10 kr. pr. hæfte tilbydes for 10. række, bd. 1, hæfte 1 og 5, 11. række, bd. 1, hæfte 1 og 5 samt bd. 5, hæfte 1-2.

INDHOLD

	Side
Om studiet af vore danske voldsteder. Af dr. phil. Vilh. la Cour	156
Summary	188
Broder Jacob Johansen og Uddrivelseskroniken. Af cand. mag. J. Nybo Rasmussen og cand. mag. Jan Pinborg	193
Zusammenfassung	222

Anmeldelser.

Troels Fink: 1. Dansk udenrigspolitik efter 1864. 2. Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 3. Ustabil balance. Dansk udenrigspolitik 1894–1905. Af Viggo Sjøqvist	224
--	-----

Nyt fra historisk Videnskab.

Nekrolog over Gunnar Olsen. Af Fridlev Skrubbeltrang. – Marcus Rubins Brevveksling 1870–1922, I–IV udg. v. Lorenz Rerup (Kristian Hvidt). – Harald Ilsoe: Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700 (Johan Jørgensen). – Festskrift til Astrid Friis på halvfjerdsårsdagen. – Halvdan Koht: The Origin and Beginnings of the International Committee of Historical Sciences (Astrid Friis). – Martin Winckler: Zur Zielsetzung und zu den Methoden der Nord-schleswig-Politik Graf Julius Andrassys (1874–78). Zeitschr. f. Schlesw.-Holst. Gesch. (Povl Bagge). – Alan Simpson: The Wealth of the Gentry 1540–1650. East Anglia Studies (Astrid Friis). – B. H. Slicher van Bath: Accounts and Dairies of farmers before 1800 as sources for agricultural History. A. A. G. Bijdragen 1962 (Fridlev Skrubbeltrang). – Thomas Hatt Olsen: Dacia og Rhodos. En studie over forholdet mellem Johanniterstormesteren på Rhodos og prioratet Dacia i det 14. og 15. årh. (E. Ladewig-Petersen) 238	
--	--